

A földművelés terminológiája a mordvinban III.¹

ZAICZ Gábor

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
zaicz@btk.ppke.hu

4. A mordvin földművelési szakszókincs eredete²

4.1. Az eredeti szókincs

4.1.1. Az uráli kori szavak (a Kr. e. IV. évezred előtt)

csépel (167.), ?kása (25.), szitál (237.)

Az uráli népcsoport gyűjtögető életmódot folytatott, létbizonytalanságban, a természet fosztogatásából élt (vö. például a jelentős számú bogyónevet az uráli nyelvekben), majd fokozatosan áttért a vadászatra, illetve a halászatra.³

Ismerete-e az uráli ősnép a földművelést? Vizsgáljuk meg a kérdést dolgozatomban bevezetőjében leírt módszerrel, két alaptétel elfogadásával: (1) A nyelvészeti paleontológia mintegy 150 éves megállapításával, vagyis egyrészt „egy nyelvcsalád közös szókészlete alapján az illető nyelvcsaládhoz tartozó népek őskorának műveltségi viszonyairól fogalmat alkothatunk” (vö. Moór 1963: 81). (2) Másrészt a „közös szóhiányból” is levonhatunk pozitív következtetéseket (vö. Moór i. m. 95; Zsirai 1937: 119).

Az idetartozó három szóelem jelentésfejlődés alapján lett szaknyelvi szóvá. A fenti második axióma alapján az uráli népek közös, földművelésre vonatkozó terminológiájának teljes hiánya kétséget kizáróan azt bizonyítja, hogy semmi szerepe sem volt a földművelésnek az uráli gazdaságban (vö.

¹ A dolgozat első két részét ld. FUD 24: 309–346 és 25: 277–308.

² A 4. fejezetben minden alcím után megadom szójegyzékem oda tartozó mordvin tagjának magyar jelentését (a félidézőjelet elhagyom). A szó után zárójelben áll a szó száma a szójegyzékben.

³ Vö. N. Sebestyén Irén: *Az uráli nyelvek régi halnevei*. Budapest 1955. 1–3. – A szerző szerint az uráli ősnép halászata még kiterjedtebb volt, mint a finnugor ősnépé.

Moór i.m. 20). Ugyan a mordvin 'kása' jelentésű szónak (25.) van szamojéd megfelelője, de az nem világos, hogy gabonamagból zúzott lisztet használtak-e egyáltalán eredetileg ehhez az ételhez. E hangtani és jelentéstani szempontból megfelelő egyeztetést megkérdőjelezi az a körülmény, hogy mindez csak egyetlen finnugor nyelvből, valamint a szamojédból mutatható ki (vö. UEW 90, *jam3* címszó). De ha el is fogadjuk uráli kori szónak, kétségtelenül a földműveléstől független fogalomról van szó. Az ide tartozó tavgi szó 'vérrel, hússal, korpával és vízzel készült kása' jelentése megőrizhette azt a fokot, amelyet a mordvin lexéma jelentésfejlődéssel túlhaladt. A korábban az uráli korra is visszavezethetőnek tartott 'vetőmag' (234.) szót ld. A finn-volgai kori szavaknál.

Összegezve: semmi kétség sincs afelől, hogy a gyűjtögetéssel, majd vadászattal és halászattal foglalkozó uráli közösség a földművelést még nem ismerte (ld. még Hajdú 1962: 61, 63).

4.1.2. A finnugor kori szavak (a Kr. e. III. évezred végéig)

gabonakalász (182.), gyúr <tésztát> (20.), [kapar] (43.), karó <fajta> (202.), köt <kévé> (232.), málna (17.), malom (61.), [szór] (34.)

Szójegyzékünk finnugor szavainak etimológiai alapján a finnugor ősnép aligha ismerkedhetett meg a földműveléssel. A fent felsorolt szavak egy része (182., 20., 202., 232.) jelentésfejlődés alapján lett szaknyelvi szóvá.

A málna vadon termő növény,⁴ az esetleges kertgazdálkodás lehetősége nem jöhet szóba. A 'kapar' és a 'szór' esetében, mivel megfelelőik jelentése nem világos (ti. nem tudjuk meg, hogy a cselekvés mire irányul), merészség lenne pozitívan állást foglalnunk egy bizonyos finnugor kori földművelés mellett. A mordvin '(vető)mag' bizonyára 'fenyőmag' jelentésből fejlődhetett ki, azaz az osztják őrizhette meg az ősi jelentést. A mordvin 'pelyva' (33., 236.) pedig finn-permi eredetű.⁵

A finnugorság tehát vagy nem ismerte még a földművelést, vagy ha ismerte volna, ennek igazolására nem elégséges pusztán a mordvin terminológia vizsgálata. A tények az utóbbi feltevést igazolják.

A finnugor szakirodalom az alábbi, földműveléshez tartozó finnugor kori etimológiákat fogadja el:

1. FU **pušn3* ~ **pućn3* (**puš3-n3* ~ **puć3-n3*) 'liszt', vö. vtj. *piž*, *piž* 'ua.', ztj. *piž*, *piž* 'ua.', vog. *pasən* 'ua.' (UEW 1: 408).

⁴ A legújabb időkben is gyakran vadon nő (ld. Gyinyesz 1963: 107).

⁵ A mordvin *tarvas* 'sarló' szóról (265.) ld. az Iráni eredetű szavak című fejezetet.

2. FU *rokka* 'kása, leves', vö. fi. *rokka* 'borsóleves; borsófőzelék', osztj. *rok* 'halzsírból főzött zsír', vog. *rayt* plur. 'halzsír főzésekor az edény alján maradt üledék' (UEW 1: 425, SSA 3: 89).
3. FU **šántz* 'gabona fajta', vö. cser. *šādāṅṅə* 'búza', zrtj. *šobdi* 'ua.', osztj. *länt* 'gabona (árpa, rozs, zab)', ?m. R. *ed* 'gabona' (UEW 1: 496, MSzFE 1: 137, EWUng 1: 293).

Néhány egyeztetés bizonytalan:

4. ?FU **leše-* (*liše-*) 'levéltelenít, kihüvelyez', vö. fi. *lesi-* 'csépel', *lese-* 'szítal <lisztet>; finomra őröl', ??m. *liszt* (UEW 1: 246). Eszerint a magyar szó egy 'őröl' jelentésű igének főnevesült *-t* képzős melléknévi igeneve lenne (TESz 2: 775, EWUng 2: 901).
5. ?**pelna* (**polna*) 'egyfajta növény: (len, kender), amelynek rostjaiból szövet készül', vö. fi. *pellava* 'len (Linum)', ?osztj. *polən* 'kender (Cannabis sativa); csalán (Urtica)', ?vog. *polnä* 'kender' (UEW 1: 370, vö. SSA 2: 333).

A nyelvi adatokból kiderül, hogy az őshazában a finnugor ősnépnek már minden bizonnyal volt fogalma a földművelés legprimitívebb formájáról (Setälä, idézi Hajdú 1953: 25). A 'gabona', a 'kása (dara)' és a 'liszt' neve arra enged következtetni, hogy elődeink „ismertek valamilyen gabonafélét, amelyet darává és lisztté tudtak őrölni. Ebből kását [...] készítettek” (Toivonen 1928: 238, idézi Hajdú i. h.). A szakemberek véleménye a „termelés” fokáról oszlik meg, ti. arról, hogy ez az ismeret a „bővített újratermelésnek” (1) csak kezdeti formáival párosult-e, avagy (2) a vadászó-halászó életmódot jelentős mértékben egészítette-e ki. Az ingadozásnak az az oka, hogy az etimológiai, bár legfontosabb nyelvészeti tanúink, nem fogadhatók el perdöntő bizonyítékkul (vö. Hajdú 1953: 25, 1962: 70).

Hajdú Péter szerint a finnugor kori terminusok csak általában jelölnek valamilyen szemes terményt, valamint a belőle készített ételt. Hangsúlyozza, hogy ez a tény a mezőgazdasági ismeretek primitívségére vet fényt, sőt azt is el tudja képzelni, hogy ezek az ételek akár vadnövények gyökeréből vagy boggyókból is készülhettek, vagyis nem feltételezik szükségképpen a földnek állandó és tudatos „megművelését” (vö. Hajdú 1953: 26, 1962: 71). Ez a körülmény vizsgálatunknál a legszigorúbb szelektálást követeli meg, de még ebben az esetben sem tudjuk megmagyarázni azt a körülményt, hogy valamilyen gabonafajtának van-e finnugor kori neve (ld. fentebb a FU **šántz* eredetét). Valamilyen gabonafajtát ismerhettek a finnugorok kereskedelmi árucikként is, nem kellett azt okvetlenül termelniük, és ha a termelőeszközöknek nincs nevük, akkor talán nem is termelték. Más szavakkal: ha a finnugor kornál régebbi (például uráli) időben a népesség „kenyeret” és „lisztet” elő is ál-

lított a mezőgazdaságtól függetlenül, a finnugor korban már – bár alárendelt a szerepe – a termelő tevékenység nem ismeretlen a finnugor ősnép életében. Amikor pedig az indoeurópaiak szomszédságába kerültek, a gazdasági fejlettség magasabb fokán álló iráni törzsek már csak tovább fejleszthették a finnugorság mezőgazdasági ismereteit, és ezzel együtt a szókincsét, de semmiképpen sem alapozhatták meg.⁶

A földművelés alapszókincese, a munkafolyamatok és -eszközök nevei általában iráni jövevényszavak a finnugor nyelvekben, de egyikük sem finnugor kori, hanem későbbi átvétel. Intenzívebb földművelő életmódot a finnugor népek csak a szétválás után folytattak. Az iráni művelődési hatás (ld. erről az Iráni eredetű szavak című fejezetet) elsősorban a finn-permi ágat érintette.

Összefoglalva: a csekély számú finnugor kori művelődési szakszó a kor földművelésének tartalmát határozza meg, de ez nem az életmód meghatározója (vö. Toivonen 1928: 238).⁷ Feltehető ugyanis, hogy „a szétrajzás megindulásakor elődeink egyes csoportjai [vagy talán az egész közösség] már kezdték elsajátítani a kapás-földművelés kezdeti formáit” (Hajdú 1962: 72, vö. uő. 1953: 26). „Az élelemszerzés igazi színterül [viszont továbbra is] [...] a szabad természet, a halas víz és a vadas erdőség szolgált” (Zsirai 1937: 121). Vagyis a finnugor ősnép ismerte már a földművelés bizonyos primitív elemeit, de nem volt földművelő.

⁶ A magyar mezőgazdasági terminológiában ugyan a török és a szláv jövevényszóréteg dominál, a m. R. *ed* 'gabona', a *köles* és a *kenyér*, valamint a *vet* (ld. a szójegyzékben a 299. tételt) mellett az ismeretlen eredetű *szám*-szótóbból származtatható *szánt* (ld. EWUng 2: 1394) szavunk is azt tanúsítja, hogy a földművelésnek már a török hatás előtt megvoltak a csirái (vö. Moór 1963: 25). Az ősi kölestermesztés gabonaterjesztéssé való fejlesztése aztán már török hatásra ment végbe. Az ősmagyarország természetett növényeiről és a magyarok történelem előtti növényeiről ld. Rapaics 1943: 62–66.

⁷ Nem tekinthetők finnugor korinak, illetőleg a finnugor kori földművelés bizonyítékának a következő szavak: m. *kenyér*, m. *köles*, fi. *nauris* '(fehér)répa' és fi. *ohra* 'árpa'. A m. *kenyér* ópermi jövevényszó (ld. EWUng 729–730). A szó eredeti jelentése 'főzött vagy sült kása' lehetett. A 'kása' > 'kenyér' jelentésfejlődés a szlávok hatására, a kenyérgélesztés elsajátítása után történt: a szláv eredetű m. *kása* kiszorította *kenyér* szavunk ősi jelentését. A m. *köles* ugor kori szó (UEW 2: 861), a fi. *kylvä*- 'vet' igével való egyeztetése téves (SSA 1: 463). A fi. *nauris* '(fehér)répa (Brassica rapa rapifera)' kérdőjellel egyeztethető 'a szibériai cédrus (Pinus cembra) ehető gyümölcse' jelentésű obi-ugor szavakkal (ld. SSA 2: 210, vö. UEW 1: 298). A finn '(fehér)répa' jelentés nyilván másodlagos (< FU **nekrz* 'cédrusdió'). A fi. *ohra* 'árpa (Hordeum)' szónak (< balti, vö. lett *āstras* 'éles') 'ostor' jelentésű ugor szavakkal való egyeztetése téves (vö. SSA 2: 259).

4.1.3. A finn-permi kori szavak (a Kr. e. II. évezred közepéig)⁸

- Termények nevei (6 szó):⁹ árpa (259.), gabona (137.), ?köles (233.), sóska (284.), zab (164.).
- Földművelési eszközök nevei (2): ?csúr (55.), szórólápát (66.).
- A földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei (4): pelyva (33., 236.), ??[szántóföldszakasz] (282.), széna (269.).
- Földművelési műveletek nevei (4): begyűjt <termést> (215.), ??csépel (266.), ?összetör <mozsárban> (252.), ?rostál <gabonát> (175.).

Már első látszatra feltűnik a finn-permi korig visszavezethető mordvin földművelési terminológia viszonylagos gazdagsága. A kőkorszaktól a bronzkorba való átlépés, a fémmunkaeszközökkel való megismerkedés gyors fejlődést eredményezett (ld. Manninen 1934: 97). Az egyre mélyülő iráni hatás (vö. Zsirai 1937: 203, Hajdú 1962: 90, 93, Moór 1963: 88) eredményeként a finn-permi ősnép fokozatosan megtanulta az iráni szomszédok gazdálkodási technikáját, és ezzel egyre inkább háttérbe szorította a „kizsákmányoló” életformát. A mordvin szakszókincs alapján kijelenthető, hogy csere útján előbb gabonaneműekkel és szemes terményekkel ismerkedett meg a finn-permi ősnép, majd az új termelési folyamatokkal is (vö. Hajdú i. m. 92).

Toivonen szerint a finn-permi kori földművelés nyelvi bizonyítékai lehetnek még az alábbi fogalmak nevei (Toivonen 1928: 232–235):

1. 'cséphadaró': fi. *varsta*, *vartta* ~ zrj. [nem jó az egyeztetés, a finn szó bizonytalan eredetű: SSA 3: 413];
2. 'gabona': cser. *kindā* ~ permi (< ?FP **kđnt3*: UEW 2: 681, vö. EWTsch 63–64);
3. 'gabonaszárító pajta': fi. *riihi* ~ vtj. [~ zrj.] (< FP **rije-še*: UEW 2: 745, vö. SSA 3: 73);
4. 'kapa; kapál': fi. *kuokka* ~ ?zrj. [~ ?vtj.] (< ?FP **kokka*: UEW 2: 669, vö. SSA 1: 439);
5. 'szánt':
 - a) fi. *kyntää* ~ cser. (< FV [!] **kinčä*- vagy **künčä*: UEW 2: 663 [más egyeztetése téves], vö. SSA 1: 465),
 - b) cser. *kđra·lam* ~ permi ~ ?osztj. (< FU [!] **kur3* [ld. szójegyzékemben: 43.]: UEW 1: 221, vö. EWTsch 90).

⁸ A finn-permi alapnyelvben az UEW-ben 23 biztos vagy bizonytalan iráni eredetű szó található.

⁹ E kortól kezdve az egyes terminusokat jelentésük szerint a bevezetőben említett csoportokba sorolom, azaz fogalmi körökbe osztom be és elkülönítem. Minden szó csak egy csoportban szerepel.

E kor földművelésének közvetett bizonyítéka az is, hogy a finn-permi népeknek a sóra (< FP **salz* 'só': fi. *suola*, md. *sal* stb.; vö. UEW 2: 750, de SSA 3: 214–215) és valószínűleg a sertésre is (< FV, ?FP **poršas* vagy **porčás* 'disznó, malac': fi. *porsas*, md. *purcos* stb.; vö. UEW 2: 736, SSA 2: 400) közös szavuk van. A só ismerete arra vall, hogy az addig elsősorban vadászó, tehát állati termékeken élő népcsoportok a finn-permi korban növényi eredetű ételekkel kezdtek táplálkozni, amelyek megkínázzák a só használatát, míg a húsfélék só nélkül is élvezhetők. A 'disznó' jelentésű szó meglepte pedig amellet szól, hogy a finn-permi ősnép megismerkedett a lótar-tással is, márpedig a vándorlásra, szállításra és betegségekre kényes, nehézkes disznó tartása a nomád életmód mellett nem képzelhető el (vö. Moór 1963: 20–21, 88, 98–99).

A finn-permi nyelvek szókészlete alapján, a művelődéstörténeti tények figyelembevételével a következőket szögezhetjük le: „A finn-permi ősnép már felszántotta a földet, illetve kapával művelte meg, ismert több gabonafajtát, legalábbis a rozst, a búzát, a tönkölyt és a zabot, a gabonát csűrben cséphadaróval csépelte ki, s a kicsépelte gabonát szórás vagy szítálás útján tisztította meg” (Lakó 1956: 629).¹⁰

„Technikailag a növénytermesztésnél két alaptípust különböztetünk meg: az egyik az irtásos módszer, amely «talajrablason» alapszik, a másik pedig a tulajdonképpeni földművelés, a talajművelés” (Bodrogi 1961: 111).

A finn-permi ősnép földművelése irtás művelés volt. Az irtásművelés az égetéses gazdálkodásra vezethető vissza: erdőtűz láttán maguk ismerték fel, hogy általa a föld jó széna-termelővé válik. E módszer átvitele a gabonaművelésre jelenti az irtásos gazdálkodás felfedezését (Manninen 1934: 99, vö. Koszven 1957: 70).

Ennek lényege: „Időről időre az őserdő más és más részén irtják ki a fákat és az aljnövényzetet. A fákat, a bokrokat elégetik, esetleg a fákat heverni hagyják, majd a nagyjából megtisztított földbe elültetik a természetendő növényt. Ezután állandó gyomlálás következik. [...] A talaj kimerülése után az erdő más részét fogják művelés alá (általában 2–3 év elteltével)” (Bodrogi 1961: 111–112, vö. Koszven 1957: 70–71).

A finn-permi korhoz kapcsolódnak a mordvin gazdálkodás alapvető kultúrnövényei (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80, vö. Vuorela 1960: 191, Haj-

¹⁰ Az árpaművelés (ld. 259.) a finn-volgai népek mellett a permieknél is régóta ismert. Az árpa jól bírja a hideget, úgyhogy az északabbra lakó zürjének is terjeszthették (vö. Manninen 1934: 97). A mordvinok az árpából lepényt sütöttek (Gyinyesz 1963: 122–123). A zab (164.) jelentős takarmánynövény volt a mordvin gazdaságban: korpát készítettek belőle (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80, vö. Manninen 1934: 98).

dú 1962: 248): az árpa (259.), a zab (164.), valamint – bár a szófejtés e tény nem erősíti meg – a rozs (200.) és a tönkölybúza (298.), emellett talán a hajdina (111.) és a köles (233.) is. A két bizonytalan eredetű terménynév közül a 'hajdina' (ld. 111.) egy magyarázat szerint idegen eredetű lehet a finn-permi alapnyelvben. Mindenesetre a finnségi népek, a volgai finnugorok és a votjakok is sokáig terjesztettek hajdinát, bár az égetéses gazdálkodás megszűnésével művelése visszafejlődött (Manninen 1934: 98, vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80). A mordvin 'köles' szó (ld. 233.) vagy finn-permi kori, vagy pedig balti eredetű. A feltehető rokonnyelvi megfelelések jelentései: 'gabonarozsok' és 'zab'. A nyelvi adatok alapján tehát a köles finn-permi kori termesztése nem valószínű. (A kölesművelésről ld. a Balti eredetű szavakat című fejezetet.)

A rosnövények közül először – a vándorszó rejtélyes etimológiáját tekintve – a kenderrel (ld. 40.) ismerkedhetett meg a finn-permi ősnép, és csak később a lennel. A mordvin nyelvi tények ezt igazolják, a len ugyanis (108.) balti jövevényszó a mordvinban. A kender vadon nőtt Szibériában és Kelet-Európában, innen terjedhetett nyugatra (vö. Manninen 1934: 98–99, Koszven 1957: 78, ld. még Belicer 1965: 71, Sejanova 1965: 178–179). A mordvinok és a cseremiszek a kender rostjából vásznat szőttek, és a kendermagból olajat sajtoltak (vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 81, 92; ma már inkább napraforgómagból nyerik az olajat, ld. Gyinyesz 1963: 110).

A terményeket a finn-permi népesség csűrökben (ld. 55.) tárolta. A csűr fából lehetett. A felszíni építmények mellett gyakran földbe vájt vermekben raktározták a szántóföld javait, de ezt nem támasztják alá nyelvi adatok (archeológiai nyomai viszont fellelhetők, ld. A finn-volgai szavakat tárgyaló részt). A földművelési eszközök közül a finn-permi ősnép ismerhette az elvetett mag betakarítására szolgáló legegyszerűbb borona fajtát, az ágboronát is, amely fárúdba erősített ágas-bogas gallyakból állt (vö. Bodrogi 1961: 119), e feltevést azonban a finn-permi szókészlet nem támogatja, a mordvin 'borona' lexéma (19.) ui. származékszó. A vasfogú borona elterjedése természetesen sokkal későbbi keletű (vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 89). A mordvin szókincséből ítélve a finn-permi népesség a magot falapátokkal (ld. 66.) rostálta (ld. 175.) (Novickaja – Fegyjanovics i.h. 100).

Összegezve: a finn-permi korban részben iráni hatásra kifejlődött kapás földművelés – a szókészletből következtetve – már elég jelentős szerepet játszhatott a finn-permi ősnép életében. Az ősnép a termények mellett a földművelés munkafolyamatait is kezdte megismerni, de természetesen még nagyon távol állt attól, hogy ez a munkafolyamat határozza meg gazdasági létét (vö. Zsirai 1937: 203, Hajdú 1962: 92).

4.1.4. A finn-volgai kori szavak (a Kr. e. I. évezredig)

- Termények nevei (5 szó): ??borsó (90.), ?fekete ribizli (257.), kender (127.), tavaszi gabona (60.), tönkölybúza (298.).
- Földművelési eszközök nevei (4): famozsár (255.), fejsze (286.), mozsártörő (162.), ?szénarakó vasvilla (204.).
- A földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei (11): bogyó (283.), csepűhulladék (37.), ?fogazás <sarlóé> (5.), gabonahalom (149.), liszt (274.), ?magtár (288.), szalma (139.), ?szalmakötél <kévekötéshez> (46.), talaj (125.), veteményeskert (165.), vetőmag (234.).
- Ételek és ételalapanyagok nevei (3): ?fánk (155.), ??kása <fajta> (194.), kenyér (92.).
- Földművelési műveletek nevei (7): ??érik (58.), irt <erdőt> (205.), köt <kévé> (227.), ?leszed <termést> (79.), ??tilol (196.), ??ültet <növényt> (195.), vet (299.).

A mordvin terminológia alapján megállapítható, hogy a finn-permi közösség a legfontosabb t e r m é n y e k k e l, a finn-volgai népesség pedig elsősorban a földművelési e s z k ö z ö k k e l és m ű v e l e t e k k e l ismerkedett meg.

A gabonát mozsárban (255.), mozsártörővel (162.) vagy kézimallommal aprította (61.), szitálással (237.) választotta el a lisztet (274., vö. 181.) a toklásztól és a pelyvától (33., 236.), kenyeret (92.) készített és pirított (vö. Toivonen 1928: 238), és feltehetőleg ismerte a borsót (90.) is (Sejanova 1965: 179). Elképzelhető, hogy egyes finn-volgai népcsoportok megismerkedtek a kapa utódjával, a legkezdetlegesebb ekével is (vö. a vót 'kapa' jelentésű szó cseremis 'eke' megfelelőjét; ld. Toivonen 1928: 236), de az 'eke' lehet cseremisz belső nyelvi fejlemény is.¹¹

A mordvin terminológiából az őrlést érdemes kiemelni. Az őrlés (29.) eleinte ún. kézimalmokkal (azaz malomkövekkel) történhetett. A kézimalom két malomkőből állt. A malomkő vagy kőből, vagy fából volt, és kis vaslemezekkel látták el. Ezek a kézimalmok voltak „a legegyszerűbb eszközök a kis mennyiségű gabona lisztté őrlésére, valamint dara-készítésre” (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 101).¹² Később terjedtek el a szél- és vízimalmok. Ezt bizonyítja, hogy a 'malom' az erzában jelentésfejlődés útján vált szaknyelvi szóvá (ld. 61.), a moksában pedig orosz jövevényszó (ld. 121.). A mordvin

¹¹ Még egy mordvin tagot nem tartalmazó etimológia: fi. *hara* 'borona' (~ lp. *suorre* 'ág, elágazás' ~ cser. *šar-*: *šarēm-pandō* 'gereblye' < FV *šara 'borona; gereblye'; UEW 2: 783, SSA 1: 141).

¹² A kézimalom a héjat is beledarálja a lisztbe. A gabonaszemnek héjtól való megtisztítása modern folyamat. Ma a gabonahéj a korpába jut.

falut egészen a legutóbbi időkig az jellemezte, hogy a gabonát öröletlenül meghagyták télire (Zsiganov 1963: 13).

A mordvinban a vetőmag jelentésű szó (234.) biztosan ebből a korból való, noha eredete vitatott. A tönkölybúza a mordvinoknak és a votjákoknak is jelentős terménye volt, amely hántolva és lisztté őrölve kásaként fogyasztható (vö. Manninen 1934: 95, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80).

A finn-volgai népek feltehetőleg ismerték a szénahányó villát is (vö. 204.). Ez fából, később vasból is készült (vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 93).

A 20. század közepén a mordvinföldi régészeti lelőhely, Os-Pando környékén folytatott ásasok során 6–9. századi kultúrnövények (árpa, rozs, tönkölybúza és borsó) elszenesedett magvait tárták fel. Kiderült, hogy a mordvinok ősei a magvakat különleges veremben, anyagedényekben tárolták (Zsiganov 1963: 7). A nyelvi adatok alapján bizonyosnak látszik, hogy a népesség gabonát vetett (299.), a vetőmagot (vö. 274.) szitával (237.) tisztította meg (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 100), a gabonamagvakat szétzúzta, és kását (vö. 25.), valamint tésztát (vö. 155.) készített belőle (Sztjepanov 1950: 167).

Os-Pando vidékén találtak még két ekevasat, hét sarlót és malomköveket is (Sztjepanov i. h. 162–166). E földművelési eszközök mind helyi készítmények: alakjuk más területek hasonló tárgyaitól különbözik. Az archeológiai adatok alapján feltehető, hogy a 6–9. századi mordvin törzsek még kapás földművelést folytattak (Sztjepanov i.h. 167, vö. Sejanova 1965: 178), bár ebben az időszakban térhettek át az ekés művelésre (Szmirnov 1965: 22).¹³

Összefoglalva: a finn-volgai népcsoport földművelési technikáját elsősorban az újonnan megismert mezőgazdasági eszközök felhasználásával tökéletesítette.¹⁴

¹³ Itt említem meg, hogy volgai-finnugor egységről legalább egy fél évszázada nem beszélhetünk. Bereczki Gábor, Erdélyi István és további kutatók feltevése szerint a mordvin és a cseremisiz nyelvben található rokon szavak nem „volgai koriak”, hanem úgy magyarázhatók, hogy a finn-volgai alapnyelven belül két egymás mellett élő törzs, illetőleg nyelvjárás – a mai mordvinok és cseremiszek elődei – között szorosabb kapcsolat állt fenn. A kérdést a szókészlet szempontjából én is megvizsgáltam (Zaicz 2005).

¹⁴ A földművelés finnugor eredetű terminológiájának vizsgálatakor érthetően annak az ágnak a művelődéstörténetére tértem ki, amelyből a mordvin nyelv k ö z v e t l e n ü l ered. Az ugorok közül a magyarok ősgazdálkodásáról már említést tettem. Az obi-ugorok finnugor kori (?) földművelési terminológiája – mint a lappé is – a mostoha életkörülmények között veszendőbe ment (Toivonen 1928: 240) ugyan, de a mai terminológia hiányát nem használhatjuk fel az ősi, kezdetleges műveltség létének tagadására. Az ősi terminológia hiánya ugyanis – legalábbis részben – totemizmus következménye lehet. A totemizmus különleges formája lehetett az, hogy személyeket vagy

4.2. A mordvin nyelv külön életében keletkezett szavak¹⁵

- Származékszavak (30 szó): áztat <lent> (289), begyűjt <termést> (193), borona (19.), burgonyaverem (119.), búzakereszt (128.), cékla (24.), csepű (261.), ?eke (117.), felszánt (238.), fogaz <kaszát> (156.), gabonarosta (231.), kasza (197.), ??kaszakés (245.), kéve (21.), kis lepény (160.), korpa (14., 239.), kovász (241.), liszt (181.), megfojt <dudva a vetést> (140.), nyű (133.), öröl (29.), pelyva (189.), szánt (220.), ??szénapajta (173.), szitalási hulladék (21.), tenyésztőágy (294.), ??tarackbúza (287.), ?tilol (196.), ültet (141.).
- Összetett szavak (15): anyarozs (6., 9.), [apaima] (8.), ekénél használt kötelék (297.), [ima a vetésért] (293.), [imádkozás a határban] (83.), [imádkozás a termésről] (152.), kapa <fajta> (62.), [lélegzetrészt] (290.), napraforgó (246, 249.), szérű (262.), ?szita (109.), takarmány (26.), zöld takarmány (166.).
- Hangutánzó, hangfestő szavak (4): ?csépel (168.), cséplőszérű (271.), gereblyéz (63.), ?összetör <mozsárban> (252.).

A belső keletkezésű szavak korát meghatározni igen nehéz, de számos esetben megközelítőleg lehetséges. Lehetséges akkor, ha

1) a származék biztos etimológiájú szó származéka. Például a 'tészta, kovász' (241.) legkésőbb a Kr. e. I. évezredig ismertté válhatott, mert a) alapszava legalábbis finn-volgai kori, és b) a finn-volgai nép feltehetőleg már ismerte a fogalmat (ld. 155. és a finn-volgai kort);

nemzetségeket esetleg éppen növényekről neveztek el, és – az összehasonlító etnológia elvei alapján – a növény nevével nevezett emberek halála után az ősi növénynév tiltott szó lett. Ez azzal a következménnyel járt, hogy új szóra volt szükség. E feltevés az egész finnugorságra általánosítható. – A török hatás már elkülönítve érte a mordvin és a cseremiszi népet (Zsirai 1937: 237, Hajdú 1962: 94). A két permi nyelv önálló életét és e népek ismereteinek gyarapodását újabb belső keletkezésű szóelemek és jövevényszavak igazolják (példákat ld. Toivonen 1928: 235, vö. még Hajdú 1962: 92). A finnségi együttlét gazdasági tényezőit a balti, majd a germán, illetve az orosz jövevényszavak világítják meg (részletesen ld. például Hajdú i.m. 95–97, vö. Manninen 1934: 97). Végül is az uráli népek közül a földművelésnek – a mordvinon kívül – a cseremiszi, a votják, a zürjén, a vogul, az osztják és a finnségi népek életében volt kisebb-nagyobb szerepe (vö. Kerecsi 2009: 150–151, 122–125, 95–99, 204–205, 222–223, 232, 236, 237, 240, 244).

¹⁵ E szavakat jelentéstani kategóriák helyett nyelvtaniakkal különítem el. A török és az orosz mintára alkotott tükörszavak általában majd a török, illetve az orosz jövevényszókat tárgyaló fejezetben szerepelnek, de az is lehetséges, hogy a mordvin belső keletkezésű szavak között is lappang egy-egy tükörszó.

2) az összetétel tagjainak kora ismert. Például a 'szita' (109.) igen ősi összetétel lehet terminológiánk szempontjából is, míg a 'szerű' (262.) valószínűleg csak néhány évszázada ismert (egyik tagja ugyanis orosz eredetű, az orosz átvételek pedig a legkésőbbiek időrendben). A végső soron amerikai eredetű burgonya elnevezése (283.) is csak kései belső fejlemény lehet (ld. még 125. is);

3) a jelentésfejlődés kora más szavakkal ellenőrizhető. Például a 'gyúr <tészta>' (20.) a finn-volgai kor táján vagy hamarosan utána fejlődhetett ki a 'nyom' jelentésből, mert hiszen a 'tészta' már ismert volt (vö. az 1. ponttal);

4) a szó hangalakjából nagyon óvatosan következtetni tudunk a szó eredetére. A moksában a č-s szókezdet (rendszerint E č ~ M š) többnyire jövevényszóra mutat (ld. esetleg a 243. és a 247. szócikket). Az ilyen szó semmi esetre sem lehet finnugor, tehát a szó legfeljebb ezer éves.

Más esetekben pusztán nyelvészeti eszközökkel általában nem állapítható meg a mordvin nyelv külön életében keletkezett szavak kora.

A termények és az ételek közül ebbe a csoportba tartozik a burgonya (125., 283.), amely a legújabb időkben a mordvinok legfontosabb étele (Gyinyesz 1963: 105, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 81). A burgonya termesztése a répáét szoríthatta ki a 18. század közepén (Manninen 1934: 88, Koszven 1957: 77). Az orosz források szerint a mordvin parasztságot rendeletek kötelezték arra, hogy burgonyát ültessen. Már a kender (40.) etimológiájának tárgyalásakor utaltam arra, hogy nevének volgai német eredete is elképzelhető. Bizonyítékul felhozható az is, hogy mind a burgonyát, mind pedig a kendert elsősorban háztáji földekbe ültették-vetették.

Belső keletkezésű szó lehet a 'kasza' (157.) is. Az európai eredetű kaszának – amely a szántóföldi művelésben fokozatosan kiszorította a sarlót – rövid és hosszú nyelvű formája ismeretes (Bodrogi 1961: 119–120). A finnugor népek kaszái is lehettek rövid és hosszú nyelvűek egyaránt. Az ősi rövid nyelvű kasza nyomai megtalálhatók a finn, a cseremiszi és a zürjén kaszák formájában (vö. Manninen 1934: 134; a mordvin kaszáról részletesen: Novickaja – Fegyjanovics 1963: 92–93, ld. még Zsiganov 1963: 8–9, Sejanova 1965: 178).

Ugyanígy belső keletkezésű származékszó a 'borona' (19.). A mordvinok a 19. században vidékenként eltérő alakú, de azonos funkciójú boronát használtak. „Még a múlt században is használták az ágakból, illetve vesszőkből összefogott tövis- vagy vesszőboronát, de emellett már – a marikhoz és az udmurtokhoz hasonlóan – a fogas boronát is. Ez utóbbinak mind a fa fogú, mind a vas fogú változatát ismerték, melybe igásállatként hámfa segítségével lovat fogtak” (Kerecsi 2009: 178).

A malom (61.) egyszerű formájáról már említést tettem a finn-volgai szavakról szóló fejezetben. Régi eredetű a vízimalom. A nyelvi adatok igazolják, hogy a 'szélmalom' fogalom jelölésére is a 'vízimalom' kifejezés foglaldott le (vö. Zsiganov 1963: 22–23).

A mordvinok a vetéskor sajátos vető-inget (299.) használtak, a magot pedig háncskosárból szórták (ld. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 90, számos nyelvjárási változat felsorolásával).

Sok mordvin vallásos elképzelés, szertartás és ima kapcsolatos a földműveléssel (ld. 8., 83., 148., 152., 293.). „A földműveléssel foglalkozó finnugor népekre általánosan jellemző kultusz, melynek lényege, hogy a mezőgazdasági munkára, állattartásra befolyással bíró isteneket, szellemeket kiemelt tisztelet övezte. Hittek abban, hogy ezek az istenek olyan erőket tartanak kézben, melyekkel biztosíthatják a bő, gazdag termést, a magas állatszaporulatot, de el is pusztíthatják az ember fáradságos munkájának eredményét” (Kerezsi 2009: 11). A mordvinok imádkoztak a szántás, a vetés, a tavaszi és az őszi betakarítás előtt is. Hittek a megművelt föld védőasszonyában (E *Norov ava* <a gabona istenasszonya> (ld. 137.; *M paksä azjr-ava* <a mező védőasszonya> stb.) és a földművelési munkák védőszentjeiben (*pire ava* <a szérűskert anyja>, *avjn-azor-ava* <a csűr védőasszonya> stb.; a fenti példákat ld. Zsiganov 1963: 26; a mordvin hitvilág isteneiről ld. Kerezsi 2009: 195–200). A mordvin pogány hitvilágban a női istenségek neveinek nagy száma a matriarchátus nyomaira mutat (vö. Moxsin 1965: 195–196).

4.3. Jövevényszavak

4.3.1. Iráni eredetű szavak

eke (59.), ?kender (40.), sarló (265.). Összesen 3 szó.

Már a finnugor ősnép kapcsolatban állt egy indoiráni, illetve ősiráni alanyelvet beszélő népcsoporttal. Az egyes finnugor népek külön életük során az indektől elvált iráni törzsekkel érintkeztek (vö. Zsirai 1937: 128, 203, 236). A mordvinok is kapcsolatba kerültek dél-oroszországi iráni törzsekkel.

A mordvinban, a cseremiszenben, a permi és az ugor nyelvekben vannak olyan iráni elemek, amelyek közvetlen átvételről tanúskodnak.¹⁶ Collinder

¹⁶ Az iráni és a finnugor népek kapcsolatairól szóló összefoglaló monográfia: Herman Jacobson, *Arier und Ugrofinnen*. Göttingen 1922. Az uráliak és az indoeurópaiak kérdéséről Joki (1973) írt, amely témát egy jó évtizeddel később újra feldolgozta Rédei Károly: *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten*. Wien 1986. Legközelebbi nyelvrokonaink iráni elemeiről egykori évfolyamtársam írt: Éva Korenchy, *Iranische*

szófejtő szótára a mordvin szókészletből ide sorolja az E *paz* 'isten', E *ravo* 'tenger; a Volga', M *riz* 'szerencse', E *seje* 'kecske', ?*semä* 'összes, minden' és a *verges* 'farkas' szót. A cser. *marij* 'ember; cseremis; hímállat', a vog. *räsne* 'kötél', a m. *ezer* és valószínűleg a m. *törvény* iráni jövevényszó lehet (ld. FUV; vö. még: Zaicz 1998: 213).¹⁷ A földművelési szakszavak közül Gorgyjejev iráni átvételnek tekinti a cser. *šäðäŋgə* 'búza', a *ložaš* 'liszt' és a *pučämäš* 'kása' szavakat (ld. Gorgyjejev 1967: 200, 202).

A mordvin földművelés terminológiájába feltehetőleg három iráni eredetű szó tartozik: a *tarvas* 'sarló' (265.), a *keret* 'faeke' (59.) és valószínűleg az E *kaňšt*, M *kaňf* 'kender'.

A sarló a gabonaneműek begyűjtésének legősibb és a kasza mellett a legfontosabb eszköze (Bodrogi 1961: 119, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 82). Östörténete messzebbre nyúlik vissza, mint a fémek használata és a gabonaterjesztés; ismerték már a mezolitikum korában is (Manninen 1934: 122–124). Mostani alakját azonban csak a fémek használata után nyerhette. A vassarlót is már több mint két évezrede ismeri az emberiség (Bodrogi i.m.). A mordvinok sarlóval arattak a 14. századig (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 92, Zsiganov 1963: 8–9; a sarló használatáról: Zsiganov i. h. 19). Az aratás apró, metszett fogú – orosz típusú – sarlóval történt (Kerecsi 2009: 178).

Paasonen (1908) a md. *tarvas* 'sarló' szót finnugor kori átvételnek tekinti, és megjegyzi, hogy más finnugor (finn-permi?) népek is ismerhették a sarlót, de később e nyelvekben a török, illetve orosz eredetű szavak kiszorították az ősi iráni alakot (ld. még a 265. szócikket is). A mordvin szó etimológiájának vizsgálatakor nehézséget okoz, hogy az átvétel körülményei igen homályosak. A szó előfordulására ugyanis nincs adatunk sem az indból, sem pedig az iráni nyelvekből (Joki 1973: 325). Sőt: csupán a md. *tarvas* a bizonyítéka annak, hogy ez a szó az iráni nyelvekben egyáltalán létezett. Paasonen feltevése valószínűleg megállja a helyét, mert a mordvin szó hangalakja ősi átvételre mutat. Megjegyezzük azonban, hogy a sarló esetleges finnugor kori is-

Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Budapest 1972. Sajnos már nem tudta befejezni a permi nyelvek iráni jövevényszavairól készített tanulmányát (erről korábban írt Vaszilij Lytkin a *Voprosy Jazykoznanija* 1953. évi 5. számában). A permi alapnyelvbe mindenesetre nagyszámú iráni elem kerülhetett.

¹⁷ A FUV 3 uráli, 24 finnugor, 11–11 finn és finn-volgai kori iráni jövevényszót sorol fel (FUV 129–141; e számokkal lényegében megegyeznek az UEW adatai is). A földművelés terminológiájából az iráni–finn-permi kapcsolatokra mutat a 'pelyva' (236.), az iráni–finn-volgaira a 'mozsártörő' (162.) neve. A szókincs alapján feltehető, hogy az érintkezés intenzitása egyre gyengült, noha a finn-volgai korban az iráni művelődési befolyás még érezhető volt (Zsirai 1937: 237, Hajdú 1962: 93).

merete aligha lehet a finnugor ősnép (vagy valamely törzs) földművelésének bizonyítéka, mert ennek nem sok köze lehetett a földműveléshez.

A sarló neve mellett az eke legrégebbi mordvin elnevezése, a *keret* (59., ld. még Zsiganov 1963: 18) is iráni jövevényszó lehet. A mordvinság ezt az ekefajtát használta a 19. század elejéig (Belicer 1965: 70; a mordvin ekék nevééről és használatáról ld. a török jövevényszavakról szóló fejezetet).

Szerebrennyikov szerint (1965: 252) a mordvinok a kendertermesztést – és ezáltal a vászonszövet készítését is – a szkítáktól ismerték meg. A Kr. e. 8. század és a Kr. u. 14. század közötti időben Dél-Oroszország területén valóban számos iráni törzs tartózkodott. Ezek közé sorolhatjuk a szkítákat is. Az iráni–finnugor kapcsolatok vizsgálatánál kevés adatunk van arra, hogy az átadó iráni nyelvet azonosítani tudjuk egy meghatározott dél-oroszországi iráni törzs nyelvével. Amennyiben Szerebrennyikov feltevése igaznak bizonyulna, ez számunkra éppen ebben a problémában jelentene fogódzót, tudniillik számolhatnánk a szkíta-mordvin kapcsolat tényével.¹⁸

Szerebrennyikov nem támogatja meggyőző érvekkel hipotézisét. Az a tény azonban, hogy a szkíta és a mordvin sarlók nagy hasonlóságot mutatnak egymással,¹⁹ e kérdésben talán fontos és Szerebrennyikov feltevését valószínűsítő tárgyi bizonyítékot jelent számunkra. Nem kell azonban feltétlenül szkíta nyelvi hatásra gondolnunk, amikor a két nép – meglehetősen laza – érintkezéséről beszélünk. Elképzelhető ugyanis, hogy a mordvinok csupán tökéletesítették a sarlót, mint már meglévő eszközt, a szkíta példa alapján.

Összefoglalva: az iráni törzsekkel való szomszédság elősegíthette a mordvin földművelés fejlődését, ami terminológiánkban egy-két eszköz átvételében nyilvánul meg.

4.3.2. Balti eredetű szavak

gazdasági udvar (48.), ?köles (233.), len (108.). Összesen 3 szó.

A Kr. e. 2–1. század idején kezdődött (Zsirai 1937: 236) és a Kr. u. az első évezred közepéig tartott (Feoktyisztov 1965: 68) a mordvinok érintkezése a balti népekkel, a gyengülő iráni hatással párhuzamosan, majd felváltva azt.

Közvetlen balti átvételt vagy finn közvetítést kell-e feltennünk? Zsirai megállapítja, hogy a balti hatás kezdetén a finnságiek és a Volga-vidéki finn-

¹⁸ A kérdésre Erdődi József hívta fel a figyelmemet.

¹⁹ Vö. a szkíta és az Os-Pando vidéki ősi mordvin sarló rajzát (Szmirnov 1966: 126, illetőleg Zsiganov 1963: 8). E kérdést megemlítettem egyik ismertetésemben (Zaicz 1976: 124–125). – Az újabb, 13–14. századi mordvin sarlók a bolgár-török és a szláv sarlókhoz hasonlítanak (ld. Zsiganov 1963: 8, 20).

ugorok között még fennállott valamelyes kapcsolat. A finnségi nyelvekben található nagyszámú balti jövevényszó,²⁰ a mordvinban a balti jövevényszavak csekély száma, a cseremiszből pedig – egyes tudósok szerint – a hiánya²¹ – arra utal azonban, hogy „a balti hatás élénkebbé válásakor már megszakadt [...] a finn-volgai egység” (Zsirai 1937: 237).

Kalima szerint²² a mordvin nyelv balti jövevényszavai egyrészt a finnségi népek közvetítésére, másrészt pedig közvetlen átvételre mutatnak. Az utóbbi esetben az átadó nyelv egy keleti balti törzs nyelve lehetett.

A mordvin földművelési szakszókincs feltehető balti elemei is közvetlen átvételről tanúskodnak. A md. *kardas* 'gazdasági udvar' (48.), a *lianas* 'len' (108.) és esetleg a *suro* 'köles' (233.) szavaknak a finnségi nyelvekben ugyanis nincs (biztos) megfelelőjük.

A rosnövények közül hol a kendert, hol a lent kezdik el előbb természeteni (Manninen 1934: 98, vö. Koszven 1957: 78). A mordvinban a 'len' (108.) minden kétséget kizáróan balti jövevényszó, a 'kender' (40.) pedig valószínűleg iráni jövevényelem. Ezek szerint, hacsak az utóbbi átvételében nem számolunk a volgai németiség hatásával, a mordvinság előbb a kenderrel ismerkedett meg, nem pedig a lennel.

A köles (233.), az egyik legrégebbi gabonaféle neve bizonytalan eredetű: finn-permi vagy balti jövevény. A köleskása és a köles-palacsinta sokáig kedvelt étele volt a mordvinoknak (ld. Manninen 1934: 98–99, Gyinyesz 1963: 105, 114, 116, 121, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80).

Összefoglalva: a mordvinság balti kapcsolatai terminológiánkban elsősorban bizonyos igen ősi terménynevek átvételében jelentkeznek.

4.3.3. Török jövevényszavak

– Termények nevei²³ (22 szó): bab (T, 135.; CS, 171.), bogyó (T, 12.), bükköny (T, 45.), ?görögdinnye (CS, 4.), a kalász feje (T, 126.), káposzta (CS, 42.), ?káposztafej (T, 78.), komló (CS, 70.), lencse (28.),

²⁰ A finnségi nyelvek balti jövevényszavairól és balti eredetű szavairól ld. Kalima 1936; vö. még: Keresztes 2011: 112–113, Zaicz 2015.

²¹ A cseremiszből nyelv balti jövevényszavainak kérdéséről ld. Julius Mägiste: *Gibt es im Tschermisssischen baltische Lehnwörter?* Ural-Altische Jahrbücher 21 [1959]: 169–176.

²² Jalo Kalima: *Über die indoiranischen und baltischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen*. In: Germanen und Indogermanen. Volkstum, Sprache, Heimat, Kultur. Festschrift für Herman Hirt. Zweiter Band. Heidelberg 1936. 211–212.

²³ Jelölés: CS = csuvas, M = a tatár nyelv miser nyelvjárása, T = tatár (régebben a kazanyi nyelvjárást foglalta magában). – A tükörszavakat aláhúzással emelem ki.

- lóhere (69., 292.), mustár (CS, 179.), napraforgó (248.), porzós kender (M, 155.), ?reték (93.), réti borsó (242.), sóska (T, 77.), ?torma (CS, 93.), uborka (T, 94.), vadóc (T, 147.), ?vöröshagyma (T, 258.).
- Földművelési eszközök nevei (6): cséphadaró (M, 226.), ?a cséphadaró sulyka (T, 267.), csűr (?T, 2., CS 49.), faeke (T, 206.), ösztöke (47.).
 - A földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei (8): ágyás (CS, 151.), gabonamerítőkanál (M, 74.), kazal (CS, 41.), sarjú (M, 57.), ?szalma (260.), szántóföld (M, 148.), szántófölddarab (T, 144.), üszög (T, 228).
 - Ételek és ételalapanyagok nevei (6): galuska (T, 203.), húsos derelye (M, 222.), kvász (T, 180.), pirog (63., 230.), túrós táska (T, 35.; T, 95.).
- Összesen 42: 22 + 6 + 8 + 6 szó

Az oroszországi finnugor népek történelmében és jelenében hatással voltak, illetve vannak a rendszerint tőlük délre elhelyezkedő török népcsoportok.²⁴

A mordvinoknak „a cseremiszelektől történt elszakadása után hamarosan megalakult a Volga könyökénél a bolgár-török birodalom” (Zsirai 1937: 260; vö. Feoktyiszto 1965: 334), és a Kr. u. 7–8. században e birodalom „csuvas nyelvű lakóinak hatása alá került a permi társadalom déli része” (Hajdú 1965: 92–93; vö. Halikov 1965: 152), elsősorban a votjákok, a Volga vidékén pedig a cseremiszek. A birodalomtól távolabb, északnyugatra elhe-

²⁴ Az egyes finnugor nyelvek török jövevényszavairól írt legfontosabb monográfiák: **Cseremisze.** 1. Csuvas jövevényszavak (a továbbiakban: jsz.): Räsänen: MSFOu 48. (Index: Krueger, *Cheremis-Chuvash lexical relationships*. Bloomington – The Hague 1968); 2. Tatár jsz.: Räsänen: MSFOu 50. Földművelési szakszókincs: MSFOu 50: 96. A mintegy 500 csuvas, ill. 650 tatár kölcsönszó közül kb. 40, ill. 25 tartozik a földművelés körébe. Vö még: Budenz: NyK 3: 401–425, Räsänen: FUF 23: 103–107 (török jsz.), Beke: MSFOu 67: 42–50 (csuvas jsz.). **Permi nyelvek.** 1. Csuvas jsz.: Wichmann: MFSOu 21. Földművelési szakszókincs: 132. 1. A kb. 165 jsz. közül 15 tartozik terminológiánkba. 2. Tatár jsz.: Csúcs: *Die tatarischen Lehnwörter im Wotjakischen*. Budapest 1990. Vö. még: Räsänen: FUF 23: 103–107 (török jsz.); Raun: *Journal of the American Oriental Society* 77 [1957] (csuvas jsz. a zürjénben). **Osztják.** Török jsz.: Paasonen: FUF 2: 81–137. Földművelési szakszókincs: 106–109. A mintegy 145 szóból pusztán 8 tartozik a földművelés terminológiájába. **Vogul.** Tatár jsz.: Kannisto: FUF 17: 1–264. Földművelési szakszókincs: 238, 240–241. 1. A közel 560 kölcsönszó közül 32 tartozik a földművelés körébe. **Magyar.** Gombocz: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (MSFOu 30). Földművelési szakszókincs: 190. A 227 kölcsönszó közül mindössze 15 tartozik ebbe a terminológiába. Róna-Tas-Berta: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I–II*. Wiesbaden 2011 (Turkologica 84). A földművelésnek és a kertgazdálkodásnak a szókincse összesen 49 [!] elem (Róna-Tas-Berta 2011: 1161). Vö. még: Gombocz: *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*. Budapest 1960.

lyezkedő mordvinok „sokkal kevésbé voltak kitéve a bolgár-törökök hatásának” (Zsirai i.m.).²⁵

A cseremiszen a török jövevényszavak tekintélyes, a mordvinban pedig jóval kisebb száma²⁶ arra utal, hogy „a mordvint és a cseremiszit már elkülönülve érte a csuvas hatás” (Hajdú 1965: 94). A művelődéstörténeti tények ismeretében és a mordvin nyelv török jövevényszavai alapján kijelenthető, hogy a mordvin–csuvas és a mordvin–tatár érintkezés mindvégig felszínes maradt (vö. Zsirai i.m., Szerebrennyikov 1965: 255).

Ha az Oroszország népességét feltüntető térképre tekintünk, szembe ötlük, hogy a mordvinok szomszédjai az oroszokon kívül tatárok, keletebbre pedig csuvasok (vö. mások mellett Vuorela 1960: 188). Az orosz és török szomszédság régi örökség: már a 12. században a nyugati mordvin földek az orosz hercegséghez tartoztak, a keletiek pedig a török államhoz (Zsiganov 1963: 36).

A néhány évszázados csuvas hatást a 13. századtól tatár váltotta fel: ekkor távolodtak el helyileg a csuvasok és a mordvinok. A tatárok 1236-ban lerohanták a mordvinokat, és megkezdődött a több mint 300 éves tatár uralom (Barna 1877: 19, 23, Erdődi 1966: 50, jegyzet).

A tatár fennhatóság alatt a mordvinok korábbi életmódjukat folytatták: vadászgattak, méhészgettek és „erdeik belsejében tett irtásaikon és tisztásaikon földművelést űztek” (Barna 1877: 19–20). A mordvinok lakta terület „gyönyörű szép, folyókban, erdőkben gazdag. Északon óriási erdőségek fekszenek” (Györffy 1965: 119). Az egész vidék „a termékeny feketeföld övezetébe esik, s így földművelésre, állattenyésztésre kiválóan alkalmas” (Hajdú 1965: 248).

A szakemberek véleménye megegyezik abban, hogy a mordvin nép gazdálkodásának alapja már a Kr. u. I. évezred végén – legalábbis a 10. században – a földművelés volt (Zsirai 1937: 264, Kozlov 1960: 8, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 77, Zsiganov 1963: 7, 36, Décsy 1965: 96, Hajdú 1965:

²⁵ A mordvin és a bolgár-török nép érintkezésének kezdeteiről ld. Muhamedova 1965: 193–194, Feoktyisztov 1965: 334).

²⁶ A török jövevényszavak közül a mordvinban kb. kétszázra tehető a tatár és mintegy harmincra a csuvas (és bolgár-török) szavak száma (Feoktyisztov 1965: 336, ill. 334). Paasonen a 19. század végén mintegy 200 török jövevényszót mutatott ki a mordvinban. A földműveléssel kapcsolatos szavak száma nála 14 (Paasonen 1897: 22–23). V. G. Jegorov szerint a cseremiszen több mint öt-hatszáz, a permi nyelvekben pedig közel kétszáz csuvas jövevényszó található (idézi Szerebrennyikov 1965: 255). A Volga felső folyása mentén élő csuvasok nyelvében megőrződött jó néhány mordvin szó is (Kahovszkij 1965: 174), míg a cseremisz – legalábbis a földművelés és az állattenyésztés köréből – egyetlen szót sem kölcsönzött a csuvasnak (Fedotov 1965: 259).

248).²⁷ A 13. századi orosz krónikák ugyancsak földművelő népnek mutatták be a mordvinokat (Erdődi 1966: 241). Ekkorra a tatár hatás – a jövevényszóanyag alapján – újabb fejlődést eredményezett (Zsiganov 1963: 13), de a mezőgazdaság színvonala – mai szemmel nézve – természetesen alacsony volt: egészen a 20. század elejéig a mordvin parasztság a helyi kovácsok által készített legegyszerűbb földművelő eszközöket használta (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 77).

A tatárok pusztításaitól, fosztogatásaitól a mordvinok egy része elmenekült, és a 14. században az üresen hagyott mordvin falvakat a szuzdali nagyfejedelem oroszokkal telepítette be. A mordvinok a hódító tatárok szövetségeseiként fosztogatták az orosz telepeket (Barna 1877: 20, 21). A történelem sodrában a különböző nyelvű népek a hódítások, a telepítések, a menekülés révén egyre inkább keveredtek egymással. A mordvin földművelésre gyakorolt orosz hatás feltehetőleg már ekkor megindult.

A 9–16. századig azonban – a földművelési terminológia is alátámasztja – a török nyelvi és művelődési hatás dominált: a Volga-vidéki és a permi finnugorság előbb a törököktől tanult, s csak a II. évezred elejétől szerzett ismereteket az oroszoktól (vö. Gombocz 1912: 307, Manninen 1934: 97 stb.).

A török eredetű mordvin földművelési terminológia általában vagy a csuvas, vagy a tatár²⁸ terminológia átvétele, néha azonban nehéz meghatározni, hogy az adott szó melyik török nyelvhez tartozik. Egyes török jövevényszavakat csak a moksá, másokat olykor csak az erza vett át.²⁹ Általában az erzában jóval kevesebb, a moksában pedig ugyanakkor jelentős a török jövevény-

²⁷ Zsiganov alapján itt közlök néhány bibliográfiai adatot a mordvinok földműveléséről. 1. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézete által összegyűjtött anyag. 2. Alihova: „A 16. századi mordvin földművelés és kézművesipar”. 3. Sztjepanov: „A mordvinság egykori földművelésének kérdéséről” (valamennyit idézi Zsiganov 1963: 5). – A Volga-vidék földművelésének kezdeteiről ld. Halikov 1969: 352–366.

²⁸ A földművelés terminológiájában a tatár hatás elsősorban a tatár nyugati nyelvjárása, a miser, valamint a kazányi (mely a tatár köznyelvvvel azonos) hatását jelenti. Egyes mezőgazdasági eszközöknek, ételeknek nemcsak elterjedése és használata (például a kék elhelyezése), hanem gyakran a nevük is (például a gabonamerítőkánál neve, ld. 74.) azonos a mordvinban, illetőleg a miser vagy a kazányi tatárban (vö. Muhamedova 1965: 186). A mordvin–miser hatás egyébként kölcsönös volt: sok mordvin nyelvjárás szó került át a miserbe (például a miser *moško* ’kender (Cannabis sativa)’ mordvin jövevényszó, ld. 127. (további példák: Feoktyisztov 1965: 338), különösen a háztartással és a faiparral kapcsolatos terminusok (Szafargalijev 1965: 226).

²⁹ Az erzák és a moksák szétválása az 5–7. században fejeződhetett be (Sejanova 1965: 176–177), de nyilván csak nagyjából, hiszen ma is vannak átmeneti jellegű nyelvjárások.

szavak száma (fordítva, tévesen: Erdődi 1968: 11). Ez annak a következménye, hogy a moksa-mordvinok egy ideig a tatárok közvetlen szomszédai voltak (Feoktyisztov 1960: 68, 69).

A Volga vidékén élő finnugor népek nyelvébe került kölcsönszavak alapján megállapítható, hogy a bolgár-törökök nemcsak jeles kereskedők, állattenyésztők és prémvadászok voltak, hanem egy részük szorgos földművelő is volt (vö. Manninen 1934: 97, László 1944: 324). A csuvasok azóta is gondosan művelik földjeiket, a gazdálkodás terén még az oroszokat is felülmúlják. A csuvasok szeretete és tehetsége a föld iránt azzal kapcsolatos, hogy minden településük falura koncentrálódott, és nem voltak nagy városaik. Kedveztek a természeti feltételek is (vö. Tokarjov 1958: 164–165).

A tatárok nem fordítottak olyan nagy gondot a föld megmunkálására, mint szomszédaik.³⁰ Sokan közülük bérbé adták földjüket, és a városokba jártak be dolgozni, vagy kereskedéssel foglalkoztak. A tatár földművelési technika alig különbözik a Volga-vidék többi népétől (Tokarjov 1958: 174).

Mint említettem, néhány évszázaddal a török hatás után megkezdődött a szláv művelődési befolyás is a mordvinra. A vjaticsok gazdálkodása például már a 10. században is földművelésen alapult (Zsiganov 1963: 7). A vjatkai oroszok és más szláv törzsek hatásának lehet az eredménye az, hogy a volgai finnugorok és a permiek földművelése nem tér el nagymértékben a keleti szlávok földművelésétől (Tokarjov 1958: 151; a keleti szlávok gazdálkodásáról i.h. 36–44).

A mordvin nyelv török jövevényszavai közül a legjelentősebb réteget a földművelési eszközök nevei alkotják.

A régi mordvin földművelési eszközök tanulmányozása nehéz feladat, mert 1. a hajdani kis termelékenységű felszerelést haladó mezőgazdasági technika váltotta fel, és 2. a hagyományos eszközök leletei csekély számban kerültek elő a feltárt sírokból (vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 77, Zsiganov 1963: 14).

A földművelés legfőbb munkaeszköze a balta, az ásóbot, a kapa és az eke volt. A balta elsősorban olyan területeken volt lényeges, ahol irtásos gazdálkodást folytattak (Bodrogi 1961: 116). A 8–12. századi archeológiai emlékek között található az erdőirtásra és -tisztításra használt legrégebbi eszköz: a széles pengéjű vasfejsze. A néprajzi kutatások szerint ez a fejsze kelta eredetű fejszék továbbfejlesztett és tökéletesített változata (Zsiganov 1963: 9). A

³⁰ A baskírok – akiknek a kultúrájában ugyancsak tisztán felismerhetők a finnugor elemek (Halikov 1965: 152) – még kevésbé értenek a földműveléshez. Ezzel magyarázható, hogy a mordvin földművelési terminológia nem tartalmaz baskír elemeket.

nyelvtudomány a md. E *užeře*, M *uzeř* 'fejsze' szót a fi. *vasara* 'kalapács' szóval egyeztetni és iráni eredetűnek tartja (ld. 286.), de ebből korántsem lehet levonni tárgy történeti következtetéseket. Még a 12–14. században is a fejsze, az erdőirtó fejsze volt az egyik legfontosabb „földművelő” eszköz (részletesen: Zsiganov 1963: 12, 14–15).

„A kapás földművelésnél a lényeg a felső földréteg megforgatása” (Bodrogi 1961: 114). Volgai török területeken szép számban találtak vaskapákat és ekevasakat (vö. László 1944: 326). A mordvin nép kultúrtörténetében azonban – legalábbis a kitalintható nyomok alapján – csak az ekés gazdálkodás volt jelentős. Ezért a mordvin eketípusokkal részletesebben foglalkozom.

Az arab források szerint a 10. században a bolgár-törökök földjein ekés földművelés folyt (Zsiganov 1963: 7; vö. László 1944: 325–326, Alihova, 1965: 65, Sejanova 1965: 178), A tat. *saban*-nal (ld. 206.), a két vagy több baromtól húzott nehéz, kétkerekű faekével szántottak a csuvasok, és ezt az eketípust használták a Volga-vidék finnugor népei is (vö. Manninen 1934: 118, Muhamedova 1965: 186, Tokarjov 1958: 164).

Érdekes, hogy a *saban*-t (az eszközt) a török népek hajdan az oroszoktól vették át, de később az oroszok a *saban* tatár nevét kölcsönözték (Manninen 1934: 119). A 14. században a *saban*-nak fontos része volt az ekevas (Zsiganov 1963: 17, 40), e fogalomnak jó része (59., 172., 225.) mindenestre a következő jövevényszó réteghez tartozik, orosz eredetű. Stukenberg véleménye szerint a mordvin *saban* vasrésze annyira hasonlít a régi török ekék vasrészéhez, hogy feltehető a farészek egykori hasonlósága is (idézi: László 1944: 324, 326, Zsiganov 1963: 17; vö. Muhamedova 1965: 186). A török átvételnek a mordvin terminológiában is megőrződött a nyoma. A *saban* szó a tatárban a föld feltörésének eszközét jelöli. Hasonló jelentésben található az egyik mordvin nyelvjárásban a *saban* mordvin igeképzővel ellátott származéka (Zsiganov 1963: 18). A *saban* főleg a déli területeken terjedt el, és egészen a 17. századig a szántás alapvető eszköze maradt (Muhamedova i. h.). Helyenként a 20. század elején is előfordult, de ma már sehol sem használják. Egykori népszerűségét bizonyítja, hogy még mordvin mesehősként is szerepel (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 87, Zsiganov i. h.).

Az iráni eredetű *keret*-et és a tat. *saban*-t az orosz eredetű *soka* 'faeke' (219.) váltotta fel (Manninen 1934: 114, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 82).

A *soka*-t használták a cseremiszek, a votjákok, a tatárok és a baskírok is. Mindegyik Volga-menti nép az oroszoktól kölcsönözte ezt a munkaeszközt (Manninen i. h. 113–114, Novickaja – Fegyjanovics i. h. 103). Az egész mordvinok lakta területen egy típusú ekét használtak, csak az ekeszarv felépítésében és az egyes részek elnevezésében adódtak kisebb különbségek (Novickaja –

Fegyjanovics i.h. 82; az eke részeinek felépítéséről és elnevezéseiről ld. i.h. 84–86). A *soka* még a 19. században, sőt a 20. század elején is a legalapvetőbb szántóeszköz volt. Hosszú fennmaradásának oka: olcsó volt, egyszerű felépítésű, csak egy szántóvető és egy ló munkáját igényelte, a keskeny földparcellán is könnyen mozgott, a köveket és a fatöngöket kikerülte. Ugyanakkor mélyszántásra nem volt alkalmas. A mezőgazdaság kollektivizálása után használata a háztáji gazdaságokba szorult vissza (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 82, 86; a *soka* használatáról ld. még Belicer 1965: 70).

Összefoglalásként elmondható: „A szimmetrikus ekevassal ellátott első faekék után, orosz hatásra áttértek a villás faekék, majd a múlt században az aszimmetrikus ekevassal ellátott ágyekék alkalmazására. Ugyanakkor bizonyos vidékeken az ukrán eketípus is elterjedt. A föld feltörésére nehéz ekét használtak. Ekéik elé általánosan lovat fogtak be” (Kerezsi 2009: 178).

A mordvin ekevasak a 10–14. századi bolgár-török ekevasakhoz hasonlítanak (Zsiganov 1963: 16, 17; vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 87–88; ld. még az orosz jövevényszavakat összefoglaló fejezetet is).

A nyelvi és a művelődéstörténeti tények alapján bizonyos, hogy a mordvin nép török hatásra ismerkedett meg a cséphadaróval.³¹ Aratás után a szemnyérés legkezdetlegesebb módszere, a cséplés ütéssel, veréssel – bottal vagy cséphadaróval – történik (vö. Manninen 1934: 129). „A bottal történő cséplés esetében a földre rétegesen terített gabonát hosszú, hajlékony botokkal ütögetik. Fejlettebb eszköz a cséphadaró: a bot ennél kétrészes, a hosszabb és a kézben tartott bot végéről csuklón forgó rövidebb rész lóg le, ez utóbbi vágódik a gabonára, és veri ki a magvakat. A cséplőasztalnál vagy széknél a kévét kézbe fogva veregetik valamilyen sík laphoz” (Bodrogi 1961: 120).

A 'csépel' terminusra négy szakszót is találtam (18., 167., 168. és 266.), ezeket megvizsgálva talán hangutánzó-hangfestő eredetű alapigéről beszélhetünk. A 13–14. században a mordvinok a gabonát főképp láncsal vagy bottal csépeltek (részletesen, a mordvin terminusok felsorolásával: ld. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 99, Zsiganov 1963: 20), később lovakkal végezték a cséplést (Kerezsi 2009: 178, ugyanitt olvasható I. Ny. Lepjohin leírása a nyomtatás sajátos módjáról). Egyes helyeken úgy csépeltek, hogy a kazlak tetejére egy deszkalapot élére állítottak, és azt csapkodták a kévékkel (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 100). A mordvinok cséplési eljárására a tatárok, elsősorban a miserek módszere hatott (vö. Manninen 1934: 131, Muhamedova 1965: 186). A vizsgálatot nagyban nehezíti az a tény, hogy a cséplés esz-

³¹ Szójegyzékemben a cséplés terminológiájának török elemei: 226., ?267.; orosz elemei: 50., ?267., 277.; mordvin belső keletkezésű: 168., 271.; ismeretlen eredetű: 18., 243.

közének, a cséphadarónak a használatára kevés régi adatunk van (Zsiganov 1963: 20).

A török népektől ismert meg a mordvin számos kultúrnövényt, közöttük a káposztát (42.), a komlót (70.), a lencsét (28.), a ?napraforgót (248.), a ?retket (93.), a ?tormát (93.), az uborkát (94.) és a ?vöröshagymát (258.) (vö. Manninen 1934: 98, Vuorela 1960: 191, Hajdú 1962: 248, Gyinyesz 1963: 106, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80, 82 stb.).

A mordvinok táplálkozásában³² is megőrződtek a török elemek. Ezen a téren a kazányi török hatás a legszembetűnőbb. Mindkét nép ünnepi eledelei közé tartoznak a különféleképpen elkészített köles-ételek. A mordvinok hagyományos híg étele tésztadarabokkal a *salma* (ld. 203.). Italaik közül az ősi szertartási ital, a *poza* (180.) őrzi a mordvin és a tatár nép ősi, a pogányság időszakába visszanyúló kapcsolatait (Muhamedova 1965: 186–187; vö. Szafargalijev uo. 226). A múltban a *poza* mindig rozslisztből készült, de kb. 1930 óta céklából is főzik, különösen fehér céklarépából (Gyinyesz 1963: 118., ld. még az orosz eredetű terminológiát tárgyaló fejezetet is).

Összegezve: a mordvin nyelv nem túlságosan nagyszámú, de jelentéstani-
lag igen fontos török jövevényszava arról tanúskodik, hogy a török hatás elsősorban a terményekre és a földművelési eszközökre terjedt ki, ezen a téren gazdagította a mordvin gazdálkodást és ezáltal a lexikát is.

4.3.4. Orosz jövevényszavak³³

– Termények nevei³⁴ (49 szó): 3., 4., 15., 23., 27., 30., 31., 54., 64., 65., 71., 76., 78., 85., 86., 89., 96., 106., 112., 113., 114., 115., 123., ?127., 142., 158., 163., 174., 176., 186., 187., 190., 191., 192., 198., 201., 210., 218., 223., 244., 251., 263., 268., 270., 272., 273., 278., 281., 296.

³² Az emberi táplálkozás ősi formáiról ld. Koszven 1957: 106–107.

³³ A mordvin nyelv orosz jövevényszavairól ld. Т. М. Шеянова, *Обогащение лексики эрзя-мордовского литературного языка заимствованиями из русского языка*. Вопросы мордовского языкознания. Труды, вып. XXXII. Саранск 1967. 178–194. Ld. még Sejanova 1965, Keresztes 2011: 114–118, Zaicz 2012, 2013, 2014.

³⁴ E szavak jelentését nem közlöm, csak a szócikkek sorszámát adom meg. (Indoklás az összegezésben.) A számok aláhúzásával az orosz mintára alkotott tükörszavakat jelzem. Egyes orosz eredetű mordvin terminusokra vonatkozó – e fejezetben nem tárgyalandó – művelődéstörténeti megjegyzések: Manninen 1934: 98, 127 (terményekről és földművelési eszközökről), Gyinyesz 1963: 106, 113, 115, 116, 118, 121 (elsősorban ételekről), Novickaja – Fegyjanovics 1963: 84, 88, 93, 102 (földművelési eszközökről), Zsiganov 1963: 13, 16, 17, 19, 32, 39 (főképpen a földművelési eszközökről).

- Földművelési eszközök nevei (22): 1., 50., 51., 81., 82., 84., 104., 120., 122., 159., 169., 172., 199., 207., 208., 219., 221., 225., 235., ?250., 267., 277.
- A földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei (36): ?2., 7., 10., 67., 68., 73., ?87., ?99., 102., 110., 120., 122., 124., 130., 131., 132., 134., 143., 146., 150., 153., 161., 170., 177., 178., 209., 212., 213., 216., 217., 223., 224., 229., 353., 291., 300.
- Ételek, ételalapanyagok és italok nevei (18): 16., 36., 39., 44., 52., 75., 88., 97., 103., 105., 116., 124., 183., 184., 185., 214., 279., 295.
- Földművelési műveletek nevei (8): 13., 56., 136., ?168., 264., 275., 280., 285.

Összesen 133: 49 + 22 + 36 + 16 + 8 szó.

A terminológia jó 44%-a orosz jövevényszó. Ez a számarány megfelel a várakozásnak: a mordvinban ui. a legnagyobb az orosz jövevényszavak száma (Feoktyisztov 1960: 69, 1965: 331, 334, Keresztes 2011: 114–118).

A mordvinok történelmének orosz korszaka 1552-ben kezdődött, amikor Rettegett Iván cár meghódította a Volga menti népeket (Barna 1877: 32, Erdődi 1966: 261–264, 250 jegyzet). A jó öt évszázada tartó orosz uralom politikai alávetést jelentett, de gazdasági és kulturális szempontból jelentősnek mondható. Az orosz parasztság földművelési ismeretei korábban fejlettebbek voltak (vö. Kozlov 1960: 13), a mordvin földművelés fejlődését tehát előrelendítették.

A cári orosz hatalmi gépezet pogány esküvel kötelezte a mordvinságot engedelmességre. Megkezdődtek az erőszakos keresztelések, de sokáig csekély eredménnyel: évszázadokon át felkelésekkel válaszolt a mordvin nép az orosz uralomra és a keresztény vallásra. Az 1607. évi lázadásban a cseremiszek, a votjákok és a csuvasok is csatlakoztak a mordvinokhoz, majd a mordvinok részt vettek az 1771–74. évi Pugacsov-felkelésben is (Barna 1877: 26, 40), és folytathatnánk a sort. Bár a térítés a 17–18. században egyre erőszakosabb lett (vö. Barna i.m. 39), Strahlenberg még a 17–18. század húszas éveiben is pogány népeknek tartotta őket.³⁵

A mordvinok a 18. századig termékeny feketeföld övezetben, „szétszórt fálvakban élnek, művelik földjeiket,³⁶ vaddal és mézzel táplálkoznak, bőség-

³⁵ Philipp Johann v. Strahlenberg: *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm 1730. 401., 402. l.

³⁶ „Földműveléssel foglalkoznak” – írja róluk Nicolaes Witsen is (*Noord en Oost Tartarye...* Amsterdam 1692; Witsenről ld. Maticsák 2012: 17–19).

ben vannak prémjeik” (Erdődi 1966: 252–253), hacsak az orosz támadások nem készítetik őket arra, hogy az erdőbe meneküljenek, vagy végleg odahagyják apáik földjét, és elköltözzenek, szétszóródjanak. „Egyes vidékek szegényebb férfilakossága a mezőgazdasági évad befejeztével kénytelen volt messzi földre elmenni, munkát keresni” (Kerecsi 2009: 179).

„A parasztok a minden trágyázás nélkül is termékeny, felszántatlan földbe vetik el a zabot, a rozsot és a kölest” (P. S. Pallas, idézi Erdődi i.m. 241), emellett – minthogy kitűnő termőföldjeiken valamennyi gabonafajta megerem – a tavaszi és az őszi búzát, valamint a hajdinát és a lent is (Kerecsi 2009: 179).

Közismert, hogy a trágyázás ritkán fordul elő az irtásos és a kapás művelésnél, csak az ekés műveléssel válik általánossá (Bodrogi 1961: 115–116). A feketeföld övezetében élő finnugor népek körében a trágyázás újabb keletű (Manninen 1934; a kérdésről ld. László 1944: 327). Ezt bizonyítja a mordvin szóanyag is (vö. 131., 132.). A mordvinok a 16–17. századig a parlagi rendszert alkalmazták trágyázás helyett (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 78, Zsiganov 1963: 18): „a kimerült földet elhagyták, s újat törtek fel” (László i.h.). A votjákoknál ez a módszer a 19. század végéig fennmaradt; három-öt évig művelték a földet, majd öt évig parlagon hagyták (Manninen 1934: 106; vö. Hajdú 1962: 248).

„A folyók által bőven öntözött rétek és a kitűnő legelők megalapozták a takarmányozást, sőt a téli takarmányzükséglet kisebb-nagyobb mértékű begyűjtését is lehetővé tették. A földművelés megerősödésével a lakosság száma növekedett, s ezzel párhuzamosan nőtt a vetésterület is. Emiatt és a feudális társadalmi viszonyok megerősödésének következtében egyre csökkent a szabad erdőterületek, rétek száma. Mindezen folyamatok az állattenyésztést fokozatosan a második helyre szorították vissza, és a földművelés kiegészítő ágazatává tették. A lovon kívül elsősorban szarvasmarhát, juhot és sertést tenyésztettek. A házi szárnyasok tartása nem volt széleskörű. Állattartásuk a legeltető-istálló rendszeren alapult” (Kerecsi 2009: 179).

D. V. Bubrih szerint az orosz nyelvi és művelődési befolyás kezdetei a mordvin nyelvben a 13. századra tehetőek (Sejanova 1965: 183). A 13–14. században a mordvinok orosz parasztoktól ismerték meg a háromnyomásos földművelést (Zsiganov 1963: 18, 33),³⁷ de ez a módszer csak a 16. század második felétől, majd a 18. században vált uralkodóvá (Kozlov 1960: 13, Novickaja – Fegyjavovics 1963: 78). Kerecsi Ágnes szerint ez a földművelési módszer a mordvinoknál a 17. században terjedt el, míg az északi vidéke-

³⁷ Márkus Mihály: *Az orosz földművelés rövid összefoglalása*. In: Bolgár Elek (szerk.), *A Szovjetunió népei. Szláv népek*. (A Szovjetunió I.). Budapest 1946. 301–305.

ken lakó finnugor népeknél két évszázaddal később (Kerezi 2009: 178). Más vélemények szerint a háromnyomásos gazdálkodást a mordvinság – bolgár-török hatásra – már a 9–10. század határán megismerhette (vö. Novickaja – Fegyjanovics i.h.). A nyelvi tények az előbbi feltevést támogatják: a md. *M kolma paksäva* 'háromnyomásos gazdálkodás' orosz mintára alkotott tükörfelfejtés lehet (ld. 67.).

A mordvinok háromnyomásos gazdálkodásának lényege a következő. A mordvin parasztok az egész megművelésre szánt területet három részre osztották. Az egyikbe őszi gabonát vetettek (elsősorban rozsot), a másikba tavaszi gabonát (zabot, tönkölyt, búzát, kölest, árpát), a harmadik mező pedig parlagon maradt. A következő évben az őszi mezőbe tavaszi gabona, az azelőtt ugaron hagyott mezőbe viszont őszi gabona került. Ez a rendszer fennmaradt egészen a mezőgazdaság kollektivizálásáig, azaz szövetkezetekké egyesítéséig (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 78; vö. Zsiganov 1963: 32).

Az ekés – és ritkán az irtásos – műveléshez járul az öntözés, vagyis a vízvezetékrendszer építése (Bodrogi 1961: 114–115). A nyelvi adatok szerint (md. *kanava* 'öntözőárok' < or.; ld. 39.) a mordvinok öntözéses gazdálkodása ugyancsak újabb keletű.

A gabonaneműeket tekintve a mordvinoknál a rozs (200.) volt a legfontosabb (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 60; vö. Manninen 1934: 97), bár a szó bizonytalan etimológiája nem segíti feltevéssünket. A rozs lisztjéből – később a búzalisztből – a mordvinok metélt tésztát készítettek (Gyinyesz 1963: 115).

A földművelési épületek közül a gabonaszárító igen régi a mordvinoknál, a cseremiszeknél és az obi-ugoroknál is (Manninen 1934: 237, Muhamedova 1965: 186). A mordvinok a 19. század végéig az alábbi típusú szárítókat használták: *avña* (10.) és *šiš* (250.) 'gabonaszárító', *riga* (199.) 'cséplőpajta' (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 95, Muhamedova i.h.). Érdekes módon az oroszok és a mordvinok mintha kicserélték volna a különböző gabonaszárítókat: talán a mordvinoktól került át az oroszokhoz a *šiš* (de ld. 250.) – a nyelvészek nem így vélekednek (vö. például Vasmer 3: 403) –, a mordvinok pedig az oroszoktól kölcsönözték az *avña*-t, amit olykor „orosz gabonaszárító”-nak (*ruzoń avña*) is hívnak (Novickaja – Fegyjanovics i.h. 102).

Manninen (1934: 129, 136) szerint a hosszúkás alakú kazlak a Volga mentén ismeretlenek. A md. *E zorod*, *M zorad* (224.) arról győz meg bennünket, hogy csakugyan nem lehet régi fogalommal dolgunk, hiszen jelölője fiatal orosz jövevényt szór.

Vessünk egy pillantást a mordvin konyhára (vö. Kerezi 2009: 182). „A mordvinok növényi tápláléka nem sokban különbözik az oroszokétól. Fekete kenyér, pirog, kvasz, káposztaleves, lepény, lángos, rozstészta és különféle

kásák a mordvin konyhához is alapvetően hozzátartoznak, mint az oroszhoz” (Erdődi 1966: 242). Az ételek elsősorban rozs- és köleslisztből készültek, zablisztet csak a jómódúak használtak, búzát meg keveset vetettek (Gyinyesz 1963: 105, 123). Lisztből készült még a fentiekén kívül a zsemle és a túrós táska is (i.m. 110, 113). A tönkölyből kását főztek (i.m. 105). Töltelékként használtak borsóból főzött kását is (181.) (Sejanova 1965: 179). Kedvelt étel volt az orosz eredetű pirog (ld. 183., 230.), egyes fajtáit kizárólag esküvőkön fogyasztották (ilyen az ismeretlen eredetű E *lukšo* [111.] és a – szótárakban nem adatolt – *kurnim* is [Gyinyesz 1963: 113]; az ételekkel kapcsolatos szókásokról ld. i.m. 120 kk.).

Az 1917. évi bolsevik győzelem következtében beállott gyökeres változások fejlődést jelentettek a mordvin nép szociális, gazdasági és kulturális életében (Kozlov 1960: 56). A mordvin parasztság ettől az időtől kezdve ismerkedett meg a nagyüzemi gazdálkodás alapjaival. Az ismeretség jeleit magán viseli a földművelés terminológiája is, legalább is az orosz jövevényszavak legújabb rétege (vö. Cigankin 1966: 351 stb.).³⁸

1) Eszközök: *kombajna* ’kombájn’, *molotilka* ’cséplőgép’, *M orositel’naj kanal* ’öntözőárok’, *E pultoń sulmamo mašina* ’kéveköto gép’, *M snopovjazalka* ’ua.’, *M sejalka* ’vetőgép’, *sevooborot* ’vetésforgó’ (*M paksäv vitcevi tišeń sevooborot* ’füves vagy füves-herés vetésforgó’), *silos* ’siló’ [?!] (> *E silosovams*, *M silosovandams* ’silóz’, *E silosovanija*, *M silosovandama* ’silózás’), *suroń kirdema-korodama tarka*, *M zernožranilišča* ’takarmány-gabonarakartár’, *žnejka* ’kéveköto-arató gép’, *traktor* ’traktor’ (*E guseničnoj / M guseničnaj traktor* ’traktor; lánctalpas vontató’), *E udobrenija*, *M udobrändama* ’trágyázás, trágya’ (*M iskusstvennaj udobrenija* ’műtrágya’) stb.

2) Egyéb (többnyire elvont) fogalmak: *agrikul’tura* ’földművelés’, *agrotehnik*a ’mezőgazdasági technika’, *artel* ’artel’, *E žlebozagotovkat* plur. ’gabonabeszolgáltatás’, *kolhoz* ’kolhoz’, *žozajstva* ’gazdaság’ (*veleń žozajstva* ’mezőgazdaság’), *piva* ’(gyári) sör’, *M polevod* ’mezőgazda’, *produkta* ’termény, termék’ (*M veleń žozajstvań produktat* plur. ’mezőgazdasági termények’), *E žabamo* ’őszi szántás’, *M zemledelijä* ’földművelés’, *sovhoz* ’szovhoz’, *E suroń anokstamo* ’gabonabeszolgáltatás’, *M šoroń anoklamot* plur. ’ua.’, *urožaj* ’termés’ stb.

Természetesen a legújabb orosz jövevényszavak közé tartoznak a déligyümölcsök, a fűszernövények stb. nevei is: *apel’sin* ’narancs’, *finik* ’datolya’, *li-*

³⁸ Az alábbi szavakat az ERS és az MRS szótárakból (ld. FUD 24: 315–316) gyűjtöttem össze. Ha a szó mindkét említett forrásban megtalálható, a nyelvjárási hovatartozást nem jelölöm. Az orosz mintára alkotott legfiatalabb tükörszórétéget listám nem tünteti fel.

mon 'citrom', *mandarin* 'mandarin', *banan* 'banán', valamint *kofe* 'kávé', *korica* 'fahéj', *mandal'* 'mandula', továbbá a *ris* 'rizs'. E kultúrnövényeket azonban a mordvinok nem termelik, csak ismerik, fogyasztják.

Összefoglalva: a földművelés lexikája arra utal, hogy mind az újkori, mind pedig a modern mordvin földművelés – ide értve a nagyüzemi gazdálkodást is – erőteljes orosz hatásra lendült előre.

4.4. Ismeretlen eredetű szavak

- Termények nevei (1 szó): számóca (91.).
- Földművelési eszközök nevei (4): cséphadaró (243.), a cséphadaró nyele (53.), a faeke egy része (98.), a szín tetőgerendája (146.).
- A földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei (7): barázda (247.), boglya (256.), fészter (100.), kéve (188.), szál (211.), talaj (118.), tavaszi vetés (72.).
- Ételek és ételalapanyagok nevei (4): dara (276.), pirog (22., 111.), korpa (101.).
- Földművelési műveletek nevei (6): arat (138.), csépel (18.), dagaszt (254.), kaszál (107.), rostál (38.), tilol (240.).

Összesen 22: 1 + 4 + 7 + 4 + 6 szó.

Hangalakjuk és a művelődéstörténeti tények alapján e fogalmak jelölőinek túlnyomó többsége török eredetű lehet.

5. Összegzés

„A nyelvtudomány, amelyen kutatásaim alapulnak, és amelyből kiindulok, sohasem elégített ki annyira, hogy a szavaktól ne fordultam volna szívesen a tárgyak felé” (Jakob Grimm).

1. Dolgozatom elsősorban nyelvészeti jellegű. A rendelkezésemre álló mordvin szótárak szóanyaga alapján összegyűjtöttem a mordvin földművelési terminológiához tartozó fogalmak neveit, és megállapítottam a terminológia eredetét. A mordvinban a földművelés szakszókincse ősi (ezen belül elsősorban finn-permi és finn-volgai kori), belső keletkezésű, iráni, balti, török és orosz elemekből áll.

A mordvin földművelési terminológia százalékos megoszlása:

a) a szavak eredete szerint			b) nyelvjárási hovatartozás szerint		
	szó	%		szó	%
ősi ³⁹	59	19,03	erza és moksa	226	75,33
belső	49	15,81	csak erza	38	12,67
iráni	3	0,97	csak moksa	36	12,00
balti	3	0,97	összesen	300	100,00
török	41	13,22			
orosz	133	42,90			
ismeretlen	22	7,10			
összesen ⁴⁰	310	100,00			

c) a szavak jelentése szerint			d) a szavak szófaja szerint		
	szó	%		szó	%
termény neve	88	29,33	főnév	256	85,33
eszköz neve	53	17,67	ige	44	14,67
egyéb név	81	27,00	összesen	300	100,00
ételnév	34	11,33			
folyamat neve	44	14,67			
összesen	300	100,00			

2. Céлом az volt, hogy a mordvin terminológia elemzése révén ismereteket szerezzünk a mordvinok földműveléséről, életéről és műveltségéről. Pusztán nyelvészeti eszközökkel azonban nem volt lehetséges ezt a feladatot megoldani. „Kétségtelen, hogy a munka alapját a nyelvtudomány nyújtja, de a nyelvészeti anyagnak is vannak [...] hiányosságai.” A nyelvészet révén ugyanis nem értesülünk a tárgyak alakjáról, anyagáról, hanem csak magáról a fogalomról (László 1944: 21, 24). A nyelvtudomány tehát nem rajzolhatja meg hiánytalanul a mordvin földművelés képét, nem adhatja meg a mordvin földművelés történetét.

A bevezetésben írtam dolgozatom eredményességeinek korlátairól, A mordvin nyelv külön életében keletkezett szavak c. fejezetben pedig arról, hogy az oda tartozó szavak korát csak néhány esetben lehet pusztán a nyelvészet eszközeivel meghatározni. Ez a tétel – ha nem is ilyen mértékben – általánosítható a terminológia egészére.

A dolgozat ugyan kivétel nélkül tartalmazza a földművelés szakszókincsének szótározott elemeit, de ki tudja, a letűnt századokban hány földművelési fogalom hullott el (ráadásul éppen a legősibb terminusok), és hány foga-

³⁹ Főleg finn-permi/finn-volgai.

⁴⁰ Néhány szó két kategóriába került.

lom neve cserélődött ki. „A grammatikai kategóriák sokkal tovább megmaradnak, és elsők a szók, amelyek kivesznek” (Szilasi 1884: 43).

3. Közismert, hogy a tárgy és az őt jelölő szó általában együtt terjed az egyik népcsoporttól a másikhoz, és ha egy tárgy idegenből származik, akkor idegen eredetű a tárgy elnevezése is. „Így, ha megállapítjuk az egyik nyelvből a másikba átkerült szavakat, egyúttal összegyűjtöttük azokat a tárgyakat, eszközöket és fogalmakat, amelyeket az egyik nép a másiktól átvett. Ha a szavak átvételének időpontját is sikerül megállapítani, úgy a tárgyak átvételének időpontját is ismerjük” (Csúcs 1970, 1972).

Ez a tény a „Wörter” és a „Sachen” egymásra utaltságát mutatja. Kertész Manó írja Szokásmondások c. könyve előszavában (Kertész 1922/1985: 6): „Az én munkám [...] nem a nyelvtörténet eredményeit szándékozik a művelődéstörténeti kutatás számára értékesíteni” – mint például Szinnyi A magyarság eredete, nyelve és honfoglalás kori műveltsége című könyve, vagy akár ez a dolgozat –, „hanem éppen megfordítva, a művelődéstörténet ismert tényeivel akar [...] a nyelvi jelenségekre rávilágítani”.

A nyelvtudomány és a néprajz, a „Wörter und Sachen” kapcsolata, függősége tehát kölcsönös. Megállapításainkat ezért csak úgy tartottuk megindokoltnak, ha a szófejtést (a nyelvtörténetet) tárgytörténeti magyarázatokkal egészítettük ki.

Nem szabad azonban a „Wörter und Sachen” módszerét sem kizárólagosnak tartanunk. Ha ugyanis a nyelvészet, a néprajz, a régészet stb. bizonyítékai alapján kimutatható az, hogy a finn-permi ősnép nyelvében megvolt néhány terménynek a neve, és a termény ásatások során – tegyük fel – ebből a korból került elő, még ez sem elégséges bizonyíték arra, hogy azt a gabonaműt a kérdéses népség termelte. Ha tehát a ’zab’ fogalom létezett, a zabot termelhették a szomszédok is. Szilasi megállapítása szerint „a kölcsönvett szó nem mindig arra vall, hogy vele együtt az általa jelölt tárgy vagy fogalom is kölcsönvétel” (Szilasi 1884: 294). A „Wörter und Sachen”-t nem használhatjuk tehát minden esetben olyan értelemben, hogy a „Sache” [= a tárgy] az adott népnek feltétlenül a sajátja volt.

4. A dolgozat igyekezett elsősorban az érdekes, a problematikus kérdésekre rámutatni, ezeket a problémákat kiemelni. Ez természetesen némi egyenlenséget eredményezett, de úgy véltem, hogy például az orosz jövevényszavak vizsgálata – éppen a mordvinban – nem gyümölcsöző téma, míg az iráni szavaké igen. A finnugor szavak részletesebb tárgyalása pedig nem szorul külön magyarázatra. Tehát nem a szavak gyakorisága, hanem a fogalmak, a korszakok kultúrtörténeti súlya alapján tárgyaltam valamit terjedelmesebben vagy tömörebben.

A szófejtések, a tárgytörténeti kutatások eredményei az előszóban írottakat csak megerősíthetik. Azt hiszem, hogy a dolgozat alapján túlzás nélkül kijelenthetjük: a földművelés terminológiája a mordvinban a mordvin nép jelentős és fejlett mezőgazdasági kultúrájának a bizonyítéka.

Irodalom

Az irodalomjegyzéket ld. FUD 24: 341–346, 25: 308. Pótlások:

- Alihova, A. Je. 1965: А. Е. Алихова, Распад первобытнообщинных отношений и становление феодальных отношений у мордвы. In: *Etnogenez* 1965: 62–68.
- Barna Ferdinánd 1877: A mordvaiak történelmi viszontagságai [a 17. század végéig]. Budapest. (Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből VI/8.)
- Belicer, V. N. 1965: В. Н. Белицер, Этногенез мордовского народа по данным этнографии. In: *Etnogenez* 1965: 69–74.
- Csúcs Sándor 1970, 1972: A votják nyelv orosz jövevényszavai I–II. *NyK* 72: 323–362, 74: 27–47.
- Décsy, Gyula 1965: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdődi József (szerk.) 1966: Az uráli népek történelme és műveltsége. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Etnogenez* = Б. А. Рыбаков – Б. А. Серебrenников – А. П. Смирнов (ред.), Этногенез мордовского народа. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Fedotov, M. R. 1965: Марийские заимствования в чувашском языке. *Советское Финно-угроведение* 1: 255–266.
- Györffy György 1965: Rubruk útleírása 1255-ből. Napkelet felfedezése. Válogatta, bevezette és jegyzetekkel ellátta: ~. Budapest.
- Hajdú Péter 1953: A magyarság kialakulásának előzményei. Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 2.)
- Hajdú Péter 1965: A magyar nyelv finnugor alapjai. Budapest. [Kézirat.]
- Halikov, A. H. 1965: А. Х. Халиков, Мордовские и болгаро-татарские взаимоотношения по данным археологии. In: *Etnogenez* 1965: 152–167.
- Halikov, A. H. 1969: А. Х. Халиков, Древняя история Среднего Поволжья. Москва.
- Joki, Aulis J. 1973: Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 151. Helsinki.
- Kahovszkij, V. F. 1965: В. Ф. Каховский, Мордовско-чувашские отношения по данным материальной и духовной культуры. In: *Etnogenez* 1965: 168–176.
- Kertész Manó 1922/1985: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Budapest.
- Koszven, M. O. 1957: М. О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры. 2-е исправленное и дополненное издание. Москва.

- Kozlov, V. I. 1960: В. И. Козлов, Расселение мордвы. (Исторический очерк.) In: Вопросы этнической истории мордовского народа. Труды мордовской этнографической экспедиции. Том I. Москва. 5–63.
- Lakó György 1956: Adalékok a finn-permi kori földművelés terminológiájához. In: Pais-Emlékkönyv. Budapest. 629–630.
- László Gyula 1944: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest. – Földművelés és állattartás: 323–327. 1.
- Manninen, I. 1934: Maanviljelys. Heinänteko. Suomen Suku III. Helsinki. 97–139.
- Maticsák Sándor 2012: A mordvin írásbeliség kezdetei (XVII–XVIII. század). Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Moksin, N. F. 1965: Н. Ф. Моксин, О мордовско-марийских этнических связях (по материалам религиозных верований). In: Etnogenez 1965: 195–200.
- Muhamedova, R. G. 1965: Р. Г. Мухамедова, Культурные взаимосвязи мордовского и татарского народов по данным этнографии. In: Etnogenez 1965: 185–194.
- Paasonen, Heikki 1908: Ein vorarisches lehnwort im mordwinischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 8: 72–74.
- Rapaics Raymund 1943: Termesztett növényeink eredete. Budapest. (Kincsestar 89.)
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011: West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I–II. Turcologica 84. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Szafargalijev, M. G. 1965: М. Г. Сафаргалиев, Мордовско-татарские отношения. In: Etnogenez 1965: 223–226.
- Szerebrennyikov, B. A. 1965: Б. А. Серебренников, История мордовского народа по данным языка. In: Etnogenez 1965: 237–256.
- Szilasi Móricz 1884: Nyelvtudomány és őstörténet I–II. Magyar Nyelvőr 13: 249–253, 293–299.
- Szmirmov, A. P. 1965: А. П. Смирнов, Этногенез мордовского народа по данным археологии I–XV. вв н. э. In: Etnogenez 1965: 18–28.
- Szmirmov, A. P. 1966: А. П. Смирнов, Скифы. Наука, Москва.
- Sztyerapov, P. D. 1950: К вопросу о земледелии у древней мордвы. Советская Этнография 1950/3: 161–169.
- Tokarjov, Sz. A. 1958: С. А. Токарев, Этногафия народов СССР. Исторические основы быта и культуры. Москва. 147–182.
- Vuorela, T. 1960: Suomensukuiset kansat. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Zaicz Gábor 1976: G. J. Stipa: Mordwinisch als Forschungsobjekt. [Recenzió.] Nyelvtudományi Közlemények 78: 174–177.
- Zaicz, Gábor 1998: Mordva. In: Daniel Abondolo (ed.), The Uralic languages. Routledge, London – New York. 184–218.
- Zaicz Gábor 2005: Volgai finnugor kor? Folia Uralica Debreceniensia 12: 121–132.
- Zaicz Gábor 2012, 2013, 2014: A mordvin nyelv orosz jövevényszavai I–III. Folia Uralica Debreceniensia 19: 205–222, 20: 295–312, 21: 215–234.
- Zsiganov, M. F. 1963: Из истории хозяйства мордвы в XIII – XVI вв. In: Исследования по материальной культуре мордовского народа. Труды мордовской этнографической экспедиции. Том II. Москва. 5–77.

Jelentésmutató⁴¹

- áfonya: fekete ~ 69, vörös ~ 91
 ágy: meleg~ 294, palánta~ 42, tenyésztő~
 294, 299, virág~ 152, zöldséges ~ 150
 ágyás 152
 <áldozati ünnepség> 8
 alma 283
 ánizs 3
 arat: le~ 225
 aratás 138, ~idő 253
 arató 107, 138, ~gép 107
 árok 39
 árpa 31, 111, 259
 ás 43, 264, (földből) ki~ 205, 264
 ásó 66, 84, 208
 asztag 41, 73, 217, 224, 229, gabona~ 41
 áztat <lent, kendert> 289, ~ás 124
 bab 90, 135, 172, 176, zöld~ 15, ló~ 176
 babó 176
 bajusz 33, 202
 balta 286
 barázda 39, 177, 219, 247
 boglya 41, 73, 143, 229, 256, boglyát rak 34
 bogyó 12, 23, 91, 283
 borona 19, boronál 19, boronálás 19
 bors 159, 179
 borsó 90, réti ~ 242
 bot <eketisztításhoz> 47, <szárításhoz>
 139
 burgonya 54, 125, 283
 búza 200, 274, tarack~ 191, 287, tönköly~
 268, 298
 búzakereszt 87, 128
 bükköny 45, 90, 296
 cékla 24, 197, 210
 cipó: kis ~ 295
 csépel 18, 168, 169, 266
 cséphadaró 168, 226, 243, 266, a ~ nyele
 50, 53, 168, 266, a ~ szíja 168, 266
 cséplés 266, a ~ ideje 266
 cséplő 266., ~gép 266
 csepű 124, 127, 147, 261, ~csomó 127
 csévélő: fonal~ 243
 csirázik: ki~ 136
 csűr 2, 49, 55, 100, 207, 213, 216, gabona~
 288, gabonaszárító ~ 199
 dagaszt 20, 254
 dara 25, 88, 274, 276
 darab: erdő- vagy rét~ 144
 derelye: húsos ~ 183, 222
 dinnye: görög~ 4, sárga~ 94, 270
 dohány 263
 egres 89, 257
 eke 117, fa~ 219, kétkerekű fa~ 59, 206,
 a fa~ egy része 98, a fa~ gerendelye 219,
 a fa~ rúdja 206, vas~ 59, ~vas 59, 104,
 173, 219, 225, ~rúd 59, ~szarv 219, az ~
 szarva 82, vas~ 170
 éled <gabona> 215
 eper: földi ~ 91 kerti ~ 23, 137, 283
 érik <gabona> 13, 58, <kalász> 146
 étel 26, 92
 fánk 35, 95, 156, 185
 fejsze 286
 fészter 100
 fogaz <sarlót, kaszát> 5, 157
 fojt: meg~ja <dudva a vetést> 140
 fonál 211, ~rost 211
 föld 118, 125, kender~ 166, ledöngölt ~
 262, parlagon heverő ~ 154, ~darab 282,
 ~rakás 149
 földművelés 219, 234
 földműves 125, 219, 299
 fű 269, kaszálni való ~ 107, lekaszált ~ 11,
 száraz ~ 57
 gabona 137, 234, 274, tavaszi ~ 27, 60,
 ~csűr 55, ~félék 234, ~halom 149, 291,
 ~kalász 182, ~merítőkánál 74, ~mérleg
 160, ~rakás 162, 300, ~rosta 231,

⁴¹ A szóalakokat követő számok a mordvin szójegyzék sorszámaára vonatkoznak.

- gabonászláda 235, ~szárító 10, 250,
~termesztés 219, 234, ~zsizsik 99
galuska 203
garnyec 44
gaz 146, ~osodik 146
gazdálkodás: háromnyomásos ~ 67
gép: cséplő~ 168, kévekötő-arató~ 138,
vető~ 299
gereblye 84, gereblyéz 63
gríz 88, 274
gyapot 65, 190
gyom 146, ~lál 79, 80
gyúr <tésztát> 20, 254
gyűjt <szénát, termést> 193, 215, be~ 79,
be~és 193
gyümölcs 12, 58, 283, ~ös 166
hagyma 191, 258, fokhagyma 244, 258,
vörös~ 258
hajdina 86, 111
határkaró: szántóföldi ~ 282
héj 33, köles ~a 113
hely: elkerített ~ <pl. szérű> 166,
<lovaktól> letaposott ~ 262
here: ló~ 64, 69, 91, 242, 269, 292,
vörös ~ 69
hulladék: csepű~ 37, szítalási ~ 32, 237
húz 264, ki~ 264
ima <a mezőért> 148, <a vetésért> 293, 299
imádkozás 83, <a termésről> 153
imádság: pogány ~ 52
irt <erdőt> 205
istálló 49, ló~ 48, 49
ital: savanykás ~ 241
juheledel 266
kalács 36, mézes ~ 185
kalász 68, 234, a ~ feje 126, ~szálka 236,
~osodik 68, 182
kapa 62, 120, csákány~ 120, kapál 120
kapar <pl. szénát> 43, 63
kapor 3, 71, 281
káposzta 42, fehér ~ 42, vörös ~ 42, ~fej
78, ~leves 25
karám: marha~ 48
karfiol 42
karó 202
kása 25, 52, vajás ~ 183, zab~ 165,
~ <fajta> 97, 194
kasza 84, 107, 158, ~ <gereblyével> 84,
~nyél 129, a ~nyél fogantyúja 158, ~kés
51, 245, fű~ <traktoron> 107
kaszál 107, ~ás 107, 171, <szénakaszálás>
212
kaszáló 107, 110, ~gép 107
kaszás 107
kazal 1, 41, 143, 217, széna~ 41, 269
kender 40, 124, 127, him~ 155, porzós ~
155, ~köteg 127, 155
kenyér 92, 230, átszitált fehér~ 60, fehér ~ 72
keresztfa <a tető alatt> 145
kert 209
kétszersült 92
kéve 21, 188, 224, búza~ 188, kicsépel ~
169, zab~ 188, ~köteg 46, ~rakás 41,
~sor 178
kóc 124, 147
komló 70
konkoly 146
korpa 14, 101, 231, 239
kovász 241
köles 25, 186, 233, ~ föld 233, ~kása 233,
~liszt 233
kömény 3, 272
köpül 168
köt <kévet> 227, 232
kötélék <ekénél használatos> 297
krumpli 54, [125,] 283
kukorica 96, 114, ~málé 116
kvász 180, 241
laboda 106, kerti ~ 106
lapát 66, 84, szóró~ 66, vas~ 66, ~ol 43
legelőparcella: kis ~ 102
len 108, 124, ~olaj 108, ~rost 124
lencse 28, 251
lepény 105, 230, kis ~ 72, 161, lakodalmi ~
92, töltött ~ 111, 183
leves 25, 103, káposzta~ 103, kenyér~ 279
liszt 181, 274, borsó~ 181, búza~ 181,
rozs~ 181

- lórom 284
 lucerna 112
 mag 299, gabona~ 299, vető~ 234, 274, 299,
 ~láda 81, ~szem 299, ~tár 261, 288,
 ~vető 234, 299
 mák 115
 maláta 221
 málna 17, ~cserje 17
 malom 61, 121, kézi~ 61, szél~ 61, 121,
 vízi~ 61, 121, ~kő 29
 márt: be~ 289
 mező 107, 110, 138, 148
 mezsgye <két szántóföld között> 122, 219
 molyűző 284
 morzsol 252
 motolla 243
 mozsár: fa~ 255, ~törő 163
 munkás: cséplő~ 168, rostáló~ 175
 mustár 76, 179
 művel <földet> 125, 285, meg~etlen föld
 285
 napraforgó 246, 248, 249
 nyú <lent, kendert> 133, 264
 ocsú 189
 önt 34
 öröl <gabonát> 29
 ösztöke 47
 pajta 2, szárító ~ 10, 250, széna~ 55, 213,
 216
 palacsinta 185, ~sütő 156
 paradicsom 174, 273
 paraszt 234
 paszuly 15
 pelyva 33, 134, 189, 236
 pép 25, 241
 petrezselyem 164
 pirít <magot> 194
 pirog 183, 230, lakodalmi ~ 22, 111
 pohánka 85
 pörkölt <magot> 194
 rend <kaszálásnál> 171
 répa 197, cukor~ 197, karó~ 187, sárga~ 123
 192, takarmány~ 24, 197, 278, vörös~
 24, 197, 210, ~káposzta 187, ~rosta 33
 repce 197
 rét 107, 110
 retek 93, 197, 198, kerti ~ 93
 ribizli 218, fekete ~ 257, vörös ~ 257
 ritkít <erdőt> 205
 rost 127, fonál~ 211
 rostál <gabonát> 33, 175, <kölest> 38
 rozs 200, anya~ 6, 9, ~föld 148, ~kalász 200
 saláta 201
 sarjú 7, 57
 sarló 265, a ~ nyele 265
 savanyít 241, savanykás 241
 silóz 241, ~ás 241
 sóska 77, 284, ló~ 284
 sör: házi ~ 180, 184
 sulyok: a cséphadaró sulyka 267, 277
 sütemény 36, 111, 183
 szakasz: legelő~ 282, szántóföld~ 282
 szál <pl. lené> 211
 szálla 33
 szalma 139, 260, ~halom 1, ~köteg 260,
 ~kötél 46
 számlik (szántódik) 43
 számóca 91, 125, 137, 283
 szánt 43, 219, 220, felületesen fel~ 43, fel~
 fel~ja a földet 238, jól fel~ 113, kétszer
 56, másodszor fel~ 280
 szántás 219, őszi ~ 219, tavaszi ~ 219,
 a ~ ideje 219
 szántó 219, ~föld 125, 138, 148, a ~föld
 táblája 282, hosszú ~föld-vég 290, ~vető
 219
 szecska 134, 214
 szed: le~ <termést> 79, 193
 szeder: földi ~ 17, 283
 széna 269, ~hulladék 269, ~pajta 151, (kis)
 ~rakás 256, 291, ~rend 107, szénásláda 55
 szérű 262, ~skert 166, cséplő~ 271
 szita 109, 237, szital 33, <lisztet> 237
 szór 34, <gabonát> 33, (gabona)~ólapát
 33, 175
 szösz 147, 260
 takarít: be~ <termést> 285, össze~
 <termést> 43, 193

takarmány 16, 26, 75, zöld ~ 167	ültet <növényt> 141, 195
talaj 118	üszög 228
tárolva van <gabona> 119	vadóc 146
tarló 138, 253	vág: le~ <gabonát> 11
táska: túrós ~ 35, 95	váj 43
telek 290	vakarék <lisztmaradékból> 295
tengeri [96,] 114	választ: el~ja a pelyvát a gabonától 252
tép(ked): ki~ 133	válogat: ki~ 79
termékeny 137	vályú 33
termés 234	vasvilla <szénarakó> 204
tészta 156, 241	ver: le~ <kasza élet> 168
tetőgerenda: a szín tetőgerendája 145	verem 119, burgonya~ 118, gabonatarló ~ 10, 250
tilol <pl lent> 33, 196, 240, 275	vesszőkosár <vetőmagnak> 299
tisztít <szántással> 205, <vetőmagot> meg~ 285	vet 34, 299
toklász 202, 236	vetemény 12, konyhakerti ~ 234, ~es kert 166
torma 86, 93	vetés 299, tavaszi ~ 30, 72, a tavaszi ~ napja 299, őszi ~ 142, alá~ 32, után~ 32
torzsa 78	vetőmag 223, ~zsák 299
tök 94, 268	virágkel 42
tör 261, össze~ <gabonát> 252	zab 33, 165, zúzott ~liszt 194
törek 33, 236	zöldség 12
trágya 131, 132, trágyáz 131, 132	zúz: össze~ <gabonát> 29
turkál: fel~ 220	zsákocska <vetőmagnak> 299
uborka 94, uborkás 166	zsemle 36
udvar: gazdasági ~ 48	
ugar 130, 148, 154	

*

The terminology of agriculture in the Mordvin language III.

The subject matter of Finno-Ugric agriculture has only been analysed in one linguistic study until this point (Toivonen 1928). The lack of research within this field is especially prominent in the case of Mordvin language, because among the Finno-Ugric people living outside the Pannonian Basin, Mordvin agriculture is the most important and advanced. High level Mordvin agriculture left a deep imprint in the lexicology of the language.

The present paper is based on my doctoral thesis defended in 1970. The literature of lexicography and etymology has been enriched with a significant amount of material in the past 50 years, thus the large-volume Mordvin dictionaries and etymological papers (UEW, MdKons, the Vershinin dictionary) had to be taken into consideration during the compilation of the present glossary.

In the introduction of the paper, the terminology of agriculture is defined and described, methodological considerations are outlined and a 24-item list of Mordvin dictionaries and glossaries is presented.

The first and second parts (FUD 24: 309–346 and 25: 277–308) of this three-part study present a 300-entry alphabetical word list of agriculture, compiled from the listed sources, etymological details provided.

The third and concluding part – published in the current issue of the journal – contains a linguistic and ethnographical study of the ancient Mordvin and language-internally formed words (derivatives, compounds, onomatopoeic words) and loan words as well.

It is established in the paper that the Mordvin technical vocabulary of agriculture is made up of Uralic (mainly Finno-Permic and Finno-Volgaic) words, language-internally formed words, Iranian, Baltic, Turkish and Russian loans and also of elements of unknown origin. (Certain elements also suggest the presence of a few Volga German loans.) As far as the origin of the words is concerned – 310 words were taken into consideration because of the uncertain origin of the rest – the most frequent elements are Russian loans (133 words = 42,9%), ancient origin words (59 = 19%), language-internally formed words (49 = 15,8%), Turkish loans (41 = 13,2%), words of unknown origin (22 = 7,1%), and Iranian and Baltic loans (3–3 word = 0,9% respectively). The dialectal distribution is as follows: dictionary entry present both in Erzya and Moksha (226 items = 75,3%), in Erzya only (38 = 12,7%) and in Moksha only (36 = 12%). According to their meaning, the words can refer to names of crops (88 words = 29,3%), other agricultural names (81 = 27%), tools (53 = 17,7%), processes (44 = 14,7%) and foods (34 = 11,3%). As far as parts of speech are concerned, most of the words are nouns (256 = 85,3%), but some verbs referring to processes also occur (44 = 14,7%).

In the concluding part, the method and interdependence of “Wörter und Sachen” (= words and objects) is discussed. “The linguistic research I am engaged in which is my point of departure, could never have satisfied me if I had not been able to constantly turn back to the things they denote” – Jacob Grimm wrote.

It can be stated in conclusion that the terminology of agriculture in Mordvin is a proof for how extended and advanced agriculture is among the Mordvins.

Keywords: Mordvin, terminology of agriculture, etymology.

GÁBOR ZAICZ